

VYTAUTAS
DAUGUDIS

Iš Vilniaus
miesto
praeities

VYTAUTAS
DAUGUDIS

Iš Vilniaus miesto
praeities

VILNIUS
MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ
LEIDYKLA 1993

Daugudis V.

Da401 Iš Vilniaus miesto praeities. — V.: Mokslo ir enciklopedijų l-kla, 1993. — 56 p.: iliustr.

Leidiny s supažindina su naujausiais tolimos Vilniaus praeities tyrinėjimais.
I. Vilniaus m.

UDKO903(474.5)

ISBN 5—420—01221—9

© Vytautas Daugudis, 1993
© Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993

Ižanga

Gražiame gamtos kampelyje įsikūręs Vilnius garsėja ir turtinga praeitimi. Visų pirma tai sąlygojo jau nuo seno gana palankios sąlygos gyventi bei susisiekimo keliai — vienas pagrindinių jungė Europos kraštus net su Tolimaisiais Rytai s. Dėl to ilgainiui čia susiformavo svarbus amatų, prekybos ir pagaliau politinis centras, vėliau tapęs Lietuvos valstybės sostine bei vienu stambiausių Europos kultūros židinių. Taigi ir istorikai, tyrinėję mūsų krašto praeitį, visai pagrįstai jau seniai skyrė nemaža dėmesio Vilniaus bei jo apylinkių istorijai. Nors miesto praeitimi labiau susidomėta maždaug nuo XVI a. (istorikai — A. Rotundas (Mieleskis) (1520—1582), M. Strijkovskis (1547—1593), A. Kojelavičius-Vijūkas (1609—1677), taip pat keliautojo A. Gvanjnio (1538—1614) ir kitų, tuomet rašiusių ir apie Vilnių, 1576 ir 1588 m. Kelne išleistoje „Pasaulio miestų“ atlaso III knygoje išspausdinto G. Brauno sudaryto Vilniaus plano, XVI a. pabaigoje—XVII a. viduryje išleistų F. Getkanto ir G. Merkatoriaus sudarytų šio miesto planų duomenys ir kiti smulkesni tų laikų darbai), tačiau stambesnių publikacijų pradėjo rodytis tik tai apie XVIII a. pabaigą. Antai to meto Vilniaus burmistras P. Dubinskis surinko ir išleido Lietuvos didikų kunigaikščių šiam miestui duotų privilegijų tekstus ir su tuo susijusius kitus raštus. Nemaža dėmesio Vilniaus praeičiai skyrė ir žinomas Lietuvos istorikas T. Narbutas (1784—1864) šiame mieste 1835—1841 m. išleistame net 9 tomų veikal e „Lietuvių tautos istorija“. Be to, nuo 1875 m. nemaža įvairių archyvinių dokumentų apie Vilnių paskelbė ir 1864—1915 m. čia veikusi Vilniaus archeografijos komisija.

Tačiau gerokai daugiau duomenų apie senąjį Vilnių randame istoriko M. Balinskio (1794—1864) 2 tomų ir rašytojo I. J. Kraševskio (1812—1887) net 4 tomų specialiai šio miesto praeičiai skirtuose darbuose, išleistuose čia

1838—1842 metais. Sostinės istorija aprašyta daugiausia pagal Lietuvos didžiųjų kunigaikščių valdymo metus, pažymėti jų nuopelnai miestui. Teigiamas minėtų veikalų bruožas yra dar ir tai, kad juose pateikta gana daug įvairių faktų, paskelbta nemaža senų miesto dokumentų, kurių dalis šiuo metu jau dingusi.

Dar vėliau apie Vilnių įvairiuose leidiniuose rašė ir kiti autoriai: F. Dobrianskis, A. Kirkoras, J. Kračkovskis, V. Vasilevskis, A. Vinogradovas, P. Vileišis ir kt., kurių dauguma tuomet čia gyveno ir domėjosi miesto praeitimi. Tačiau šie tyrinėtojai savo darbuose rėmėsi tikrai iki tol išlikusiais įvairiais rašytiniais šaltiniais, kai kada net ir nevengė įpinti labiau žinomų legendų. Dėl to nespecialistams kartais sunku atskirti istorinius faktus nuo iškraipytų ar net pramanytų dalykų.

Lenkų užimto Vilniaus krašto ir mūsų sostinės praeitimi domėjosi, apie tai rašė daugiausia čia gyvenę ir dirbę lenkų istorijos bei kultūros tyrinėtojai, kaip antai: J. Bielinskis, M. Brenšteinas, K. Chodynckis, J. Klosas, J. Kurčevskis, M. Limanovskis, M. Lovmianska ir kiti. Tačiau ir šie autoriai Vilniaus praeitį nagrinėjo remdamiesi daugiausia tikrai iki tol žinomais rašytiniais šaltiniais, kuriuos dar neretai ir interpretuodavo tendencingai. Jų darbuose dažnai galima aptikti teiginių ne tikrai apie senovės lietuvių, bet ir to meto Vilniuje, kituose stambesniuose Lietuvos miestuose gyvenusių didikų, net Lietuvos didžiųjų kunigaikščių didelį kultūrinį atsilikimą, apie žemą pragyvenimo lygį ir panašių dalykų, kuriems prieštarauja mūsų istorikų sukaupta informacija.

Duomenis apie senąją Vilniaus miesto bei jo apylinkių praeitį kiek papildė 1925—1940 m. čia atlikti nedideli kai kurių archeologinių paminklų kasinėjimai, vadovaujami lenkų archeologų R. Jakimovičiaus, A. Ketlinskos, E. Cehak-Holubovičiovos ir V. Holubovičiaus ir kt. Kasinėjant Gedimino pilies kalną (1940 m.), pirmą kartą ten buvo aptikta ir V—VIII a. žmonių veiklos pėdsakų, tyrinėjant Bekešo kalno aplinką (1933, 1939 m.), pastebėta XII—XIV a. gyvenvietės liekanų, o tvirtinant dab. Arkikatedros pamatus (1931 m. rugsėjo 21 d.), viename jos rūsijų rasti ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro, taip pat Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto abiejų žmonų — Elžbietos ir Barbaros — palaikai, prie kurių buvusios jų auksinės karūnos bei kitos bran-

gios regalijos ir papuošalai vėliau kažkur dingę. Jų likimas nežinomas ir iki šiol.

Nuodugniau ypač tolimai Vilniaus miesto bei jo apylinkių praeičiai nušviesti tokių duomenų toli gražu nepakako. Todėl įvairūs leidiniai dažniausiai kartoję jau anksčiau žinomus, daugiausia rašytiniais šaltiniais ar net legendomis paremtus teiginius. Šiuos duomenis iš esmės papildė tikrai po Antrojo pasaulinio karo, nuo 1955 m., Vilniuje pradėti sistemingi archeologiniai kasinėjimai. Iš pradžių juos vykdė dab. Lietuvos Mokslų Akademijos Lietuvos istorijos institutas, vėliau prisidėjo ir dab. Paminklų restauravimo projektavimo instituto archeologai. Šie darbai trunka ir iki šiol. Tikrai Lietuvos istorijos instituto archeologai plačiau tyrinėja senųjų Vilniaus pilių — Žemutinės bei Kreivosios — teritorijas, o antrojo instituto darbuotojai — daugiausia įvairias kitas, ypač Vilniaus senamiesčio, vietas. Bene didžiausi archeologiniai kasinėjimai (vadovas — V. Urbanavičius) dabar vyksta Žemutinės pilies teritorijoje. Baigus darbus, paminklą numatyta atstatyti. Kasinėjant kiekvieną vasarą išryškėja vis nauji, neretai iki tol nežinomi jo raidos etapai, surinkama įvairios paskirties archeologinių radinių. Iš kai kurių aiškėja, kad žmonių toje vietoje gyventa jau pirmaisiais amžiais po Kristaus, o gal ir dar kiek anksčiau. Svarbiausius šių kasinėjimų duomenis tyrinėtojai nuolat skelbia ne tikrai įvairiuose respublikos mokslo populiariuose leidiniuose, bet ir kasmet leidžiamuose jų parengtuose monografiniuose darbuose, kuriuose skelbiami smulkesni Žemutinės pilies tų metų tyrinėjimų duomenys. Dėl to čia jie plačiau neaptariami, kaip nuodugniau nekomentuojami ir stambesni, geriau žinomi taip pat ir pokario metais pasirodę Vilniaus praeitį liečiantys darbai. Norima tik trumpai informuoti visuomenę apie naujesnius tolimos Vilniaus miesto praeities tyrinėjimus, pateikti kai kurių samprotavimų.

Pirminio Vilniaus apylinkių apgyvenimo pėdsakai

Daugumos tyrinėtojų nuomone, dabartiniame Vilniuje bei jo apylinkėse, kaip ir daugelyje pietų Lietuvos rajonų, pirmieji žmonės pasirodė netrukus po to, kai pasitraukė

paskutinis ledynas, t. y. maždaug 10 000—9 000 m. pr. Kristų. O čia buvus ledynmetį rodo ne tikta sustumdytos kalvos, bet ir rasti greičiausiai jau jo pabaigoje klijojusių mamutų kaulai. Tai būta net apie 3,5—4 m aukščio, 2—4 m ilgio ir 3—4 tonas svėrusių žolėdžių. Vieno tokio gyvūno kaulų 1957 m. rasta Antakalnyje, Smėlio gatvėje, tiesiant kanalizacijos vamzdžius. Ištirti jie saugomi Kauno zoologijos muziejuje. Manoma, kad buvusioje tuometinės Neries vagoje išgulėjo apie 12 000—14 000 metų. Pavienių smulkesnių tokių gyvūnų kaulų 1957—1966 m., kasant žvyrą, aptikta ir netoli Naujosios Vilnios.

Ištirpus ledynui, pasirodė ir iš pradžių, matyt, negausi augalija: daugiausia beržai, o kai kur — galbūt ir pušys. Daugumos tyrinėtojų teigimu, apie X tūkstantmetį pr. Kr., ypač pietinėse Pabaltijo srityse, taigi ir Vilniaus apylinkėse, vidutinė metinė temperatūra buvusi tik 6° žemesnė už dabartinę, vasaros drėgnokos ir gana šiltos. Vidutinė liepos temperatūra maždaug 11—12° šilumos. Tuomet ežeruose tirpo palaidoti ledai, o pakraščiuose klostėsi durpės. Maždaug tais laikais ar kiek vėliau ir Vilniaus apylinkėse pasirodė pirmieji gyventojai — medžiotojai bei augalinio maisto rinkėjai, atkeliavę čia pasikui šiaurės elnių bandas. Kadangi jie vertėsi daugiausia medžiokle, tai turėjo dažnai keisti gyvenamąsias vietas, kurių Vilniaus apylinkėse paprastai aptinkama Neries ir Vilnios upių viršutinėse terasose bei gretimų ežerų aukštesniuose krantuose — smėlingose vietose. Tokias neilgalikes stovyklavietes sunku net ir pastebėti, nes žmonės statėsi tik lengvus būstus, kurių vietos žemėje paprastai aptinkamos tikta pagal paviršiuje išsiskiriančias pailgas, netaisyklingas keturkampes tamsias dėmes. Tose dėmėse vietomis pastebima ir smulkių angliukų plotelių — tai buvusių židinių vietos. Paprastai prie tokių būstų aptinkama įvairaus dydžio bei formos iš titnago pagamintų dirbinių (strėlių antgalių, gremžtukų, rėžtukų ir kt.) bei tų įrankių ir ginklų darbo atliekų — įvairaus dydžio titnago skelčių ir nuoskalų. Stovyklaviečių pėdsakų iki šiol pastebėta prie Vilkpėdės, Turniškių, Trinapolio, Valakampių smėlynuose prie Neries, Bekešo kalno aplinkoje, ant Plikojo (Trijų kryžių) kalno, taip pat netoli šiluminės elektrinės prie Neries ir kai kur kitur. Netoli šiluminės elektrinės buvusi stovyklavietė iki šiol bene ryškiausiai atspindi pietinių Pabaltijo rajonų poledyninio laikotarpio

žmonių kultūrą. Dėl to iš pradžių net buvo pavadinta Vilniaus grupe, kurios atstovai, kaip mano dalis akmens amžiaus tyrinėtojų (pvz., R. Rimantienė), čia atkeliavo iš pietvakarių jau susiformavę į tam tikrą etnokultūrinę grupę. Tačiau iki šiol nė viena tų stovyklaviečių sistemingai nuodugniau dar netyrinėta, dauguma jų dabar jau vėjo išpustytos, apaugusios įvairia augalija ar net sunaikintos statomų pastatų.

Metallų naudojimo laikotarpio paminklai

Gerokai daugiau duomenų apie senąją Vilniaus praeitį išliko iš vėlesnių — metallų naudojimo — laikų. Jie gauti tyrinėjant įvairių laikų piliakalnių, piliavietes, kitas senovės gyvenvietes, kapinynus bei kulto vietas. Iš jų minėtini: Aukštutinės, Žemutinės, Kreivosios, Rokantiškių pilių vietos, jų papiliai, į rytus nuo Plikojo (Trijų kryžių) kalno esąs „Gedimino kapo“, taip pat Pilaitės, Pūckorių k. (dab. Naujojoje Vilnioje), Vilkpėdės piliakalniai, Verkių bei senamiesčio senovės gyvenvietės, į rytus nuo Pūckorių piliakalnio išlikę 4 pilkapiai, kitas pilkapynas, buvęs Naujosios Vilnios dabartinės vandenvietės teritorijoje buvusio Žvirblių k. žemėje, trečias pilkapynas, buvęs Rokantiškių k. teritorijoje, ir dar vienas senovės kapinynas (pilkapynas?), buvęs Kairėnų dvaro teritorijoje. Be to, prie pat vakarinio Vilniaus miesto pakraščio 1987 m. aptikta net 83 pilkapių liekanų. 1987—1989 m. 6 pilkapius ištyrė dab. Lietuvos kultūros paveldo mokslinio centro archeologai (vadovai — J. Balčiūnas, A. Strazdas), rado V—VII a. sudegintų mirusiųjų kapų. Kai kurie tokie archeologijos paminklai ilgainiui buvo sunaikinti įvairių statybų. Antai 1976 m., statant banko pastatą Vilniaus gatvėje, 1,6 m gylyje rasta dalis žalvarinės antkaklės vadinamaisiais šaukštiniais galais, datuojamos III—IV amžiumi. Šitai rodytų, kad tais laikais čia galėjęs būti dar vienas kapinynas. Iš kitų senovės paminklų minėtini: pagonybės kulto vieta, aptikta irgi pokario metais Augustijonų (buv. Siaurojoje) gatvėje, kita kulto vieta dab. Arkikatedros rūsiuose, taip pat Vilkpėdės mitologinio akmens vieta ir akmuo su ženklais Neryje, prie Žvėryno tilto, skirtas greičiausiai kokio didiko žemių riboms žymėti.

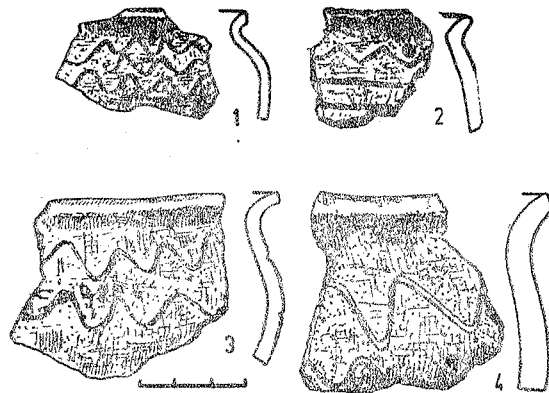
Taigi dabartinio Vilniaus teritorijoje rasta nemaža įvairių senovės paminklų, rodančių, kad čia nuo seno tankokai gyventa. Dalis jų, kaip matėme, jau sunaikinta, kiti gerokai apardyti, dar kiti — kasinėti įvairiais laikais ar ir dabar tebekasinėjami. Apie ankstesnius kasinėjimus turime maža duomenų, o surinkti radiniai neišliko. Tad svarbiausias šaltinis senajai Vilniaus praeičiai pažinti yra archeologinė medžiaga, sukaupia tyrinėjant paminklus daugiausia prieš Antrąjį pasaulinį karą bei pokario metais; didesnė jos dalis išliko, taip pat nemaža šių duomenų jau paskelbta įvairiuose moksliniuose bei populiariuose leidiniuose. Visa tai leidžia bent kiek išsamiau apibūdinti senųjų Vilniaus gyventojų materialinę bei dvasinę kultūrą, santykius su kaimynais. Trumpai paminėsime tik tai svarbesnius tyrinėtų paminklų duomenis, nušviečiančius vieną ar kitą iki tol mažiau žinomą mūsų miesto tolimos praeities momentą.

Dar 1925 m. lenkų archeologas R. Jakimovičius Žvirblių pilkapynė ištyrė 64 pilkapius, kuriuose aptiko vieną ar du V a., kituose — net apie 200 VI—XII a. sudegintų mirusių žmonių bei 7 sudegintų žirgų kapus. Tais pačiais metais jis kasinėjo ir du tuomet dar išlikusius Rokantiškių pilkapius, kurių viename aptiko X—XI a. taip pat sudeginto mirusiojo kapą. Dalį šio pilkapyno dar 1852 ar 1853 m. tyrinėjo tuometinis senienu mėgėjas dvarininkas A. Pliateris ir aptiko I tūkstantmečio antrosios pusės bei II pradžios kapų. Tačiau kasinėjimų medžiaga neišliko; dabar tiksliau nežinomas net to pilkapyno plotas.

1933 ir 1939 m. lenkų archeologai E. ir V. Holubovičiai kasinėjo Bekešo kalno aplinką pietrytinėje Stalo kalno pašlaitėje. Tuomet ištirtame apie 500 m² plote aptikta net 7 sudegusių medinių pastatų liekanų. Geriau išlikęs buvo 5×5,5 m dydžio pastatas su storokų lentų grindimis, iš molio ir akmenų plūkta krosnimi kampe ir durų vieta pietrytiniame šone. Tyrinėtame sluoksnyje rasta geležinių peilių, cilindrinų spynų raktų, sagtis, ietigalio dalis, pentinas, įvairių formų strėlių antgalių ir kitų dirbinių, taip pat suanglėjusių kviečių, miežių, rugių, avižų grūdų, įvairių gyvulių kaulų bei žiestų puodų šukių, kurių dalis puošta įvairių išpaudų, įkartų ir banguotų linijų ornamentu. Dauguma radinių yra iš XII—XIV a. čia buvusios gyvenvietės, kurią tyrinėtojai laikė Kreivosios pilies vieta. Jų nuomone, čia gyvenę rytų slavų genčiai —

krivičiams — priklausę žmonės. Tokiam teiginiui pagrįsti E. ir V. Holubovičiai rėmėsi bangelių ornamentu puošta keramika, kuri, pasak jų, būdinga slavams. O krivičių genties vardą jie kildino iš žodžio „krivis“ (pagonybės kulto vyriausiasis žynys), nuo ko esą gavusi pavadinimą ir Kreivoji pilis. Žinoma, kad dalis ankstyvesnių šaltinių (XV a. lenkų metraštininkas J. Długošas, XVI a. jo nuomonę kartoję istorikas M. Strijkovskis, to meto keliautojas A. Gvanjinis ir minėtais autoriais be nuodugnesnės šio fakto analizės sekę net kai kurie XIX a. bei vėlesni istorikai — T. Narbutas, M. Homolickis, J. Kraševskis, A. Kirkoras, J. Kračkovskis, V. Zagorskis ir kt.) neteisingai Kreivąją pilį tapatino su Žemutine pilimi, kur, kaip nurodo senieji rašytiniai šaltiniai, Šventaragio slėnyje tuomet buvusi vyriausiojo lietuvių dievo Perkūno šventykla bei vyriausiojo žynio — krivių krivaičio — buveinė.

Bangelių ornamentu puošta keramika, ypač II tūkstantmečio pradžioje, buvo paplitusi beveik visoje Europoje. Tyrinėtoje vietoje rastosios forma beveik nesiskiria nuo kitur Lietuvoje, Latvijoje ir buv. Rytprūsijoje aptiktos tokios keramikos. O čia jau nuo II tūkstantmečio pr. Kr. nuolat gyveno baltų gentys — dabartinių lietuvių, latvių ir išnykusių prūsų protėviai (pav. 1). Be to, nerasta ir kitų slavams būdingų to meto dirbinių (tam tikros

1 pav. XII—XIV a. žiestų puodų šukės, puošto bangelių ornamentu: 1 — Bekešo kalno aplinka, Vilnius, 2 — Gedimino kalnas, Vilnius, 3 — Aukštadvario piliakalnis, Trakų raj., 4 — Bubių piliakalnis, Šiaulių raj.

formos žalvarinių antsmilkinių ir kt.), gretimose apylinkėse — tik jiems priklausiusių kapinynų. Vienos didesnių pagonių šventyklų (Perkūno?) liekanų, kaip žinoma, 1986 m. aptikta dab. Paminklų restauravimo projektavimo instituto archeologų (vadovas — A. Lisanka) kasinėtuose Vilniaus Arkikatedros rūsiuose. O Kreivosios pilies gynybinių įtvirtinimų dalį ant Plikojo (Trijų kryžių kalno, dešiniajame Vilnios krante, aptiko ir 1988, 1989 ir 1991 m. ištyrė Lietuvos istorijos instituto archeologai (vadovas — V. Daugudis). Jokių rytų slavų genčių nuolatinio gyvenimo tose vietose pėdsakų nepastebėta. Tad lenkų tyrinėtojų teiginį reikia laikyti visiškai nepagrįstu ir klaidinančiu visuomenę.

Nemaža įdomios informacijos gauta iš kasinės Aukštutinės bei Žemutinės pilių teritorijos. Nors Aukštutinę pilį tyrinėti pradėta dar trečiajame šio amžiaus dešimtmetyje, tačiau iki 1940 m. daugiausia stengtasi išryškinti bei užkonservuoti iki tol išlikusius jos mūro statinius. Antai 1922, 1930, 1936 m. minėtus darbus atliko Vilniaus mylėtojų draugija, 1937 m. — studentas J. Kojdeckis. Šių tyrinėjimų duomenys nebuvo plačiau paskelbti, o didesnė dalis sukauptos archeologinės medžiagos neišliko. Nors 1938 m. pilį tyrinėjo jau specialiai šiam darbui iš Varšuvos į Vilnių atvykusi archeologė A. Ketlinska, tačiau jos darbų rezultatus per Antrąjį pasaulinį karą išliko panašus likimas: medžiaga liko be tikslesnių metrikų, fiksiniai duomenys sunaikinti. Tad dabar galima naudotis tik 1940 m. E. ir V. Holubovičių bei 1982 m. Paminklų restauravimo projektavimo instituto archeologų (vadovas — A. Lisanka) sukauptais šios piliavietės kasinėjimų duomenimis. Iki 5—6 m storio kultūriniame sluoksnyje surinkta nemaža chronologiniu bei paskirties požiūriu gana įvairių akmens, kaulo, metalo ir molio dirbinių, medinių ir mūro statinių liekanų. Sprendžiant iš sukauptos medžiagos, galima pasakyti, kad Gedimino kalną dar I tūkstantmetyje pr. Kr. apgyveno viena baltams priklausiusi šeimyninė bendruomenė. Tai rodo apatiniame kultūrinio sluoksnio horizonte aptikti įvairios formos akmeniniai kirvukai, titnago nuoskalos, kai kurie kaulo dirbiniai, taip pat lipdytų puodų šukės neryškiai brūkšniuotu paviršiumi ir primityvių keturkampio plano nedidelių medinių kuolinės konstrukcijos pastatų pėdsakai su atviro tipo iki 1 m skersmens židiniai. Tuomet šią

gyvenvietę saugojo tikrai nesudėtingos konstrukcijos, atrodo, iki 2 m pločio medinė gynybinė siena, sutvirtinta vidutinio dydžio lauko akmenimis.

Pirmaisiais amžiais po Kr. šio kalno pakraščiuose, matyt, nedideliame pagilinyje stovėjęs ilgokas stulpinės konstrukcijos pastatas tikriausiai buvo suskirstytas į nedideles gyvenamąsias ir ūkines patalpas. Gyvenamosiose buvo iki 1 m skersmens atviro tipo židinių, daugiausia apdėtų vidutinio dydžio akmenimis. Netoli pastatų rasta lipdytos keramikos, daugiausia anksčiau minėtos brūkšniuotosios, tik kiek geresnės, taip pat keramikos lygiu paviršiumi, įvairių gyvulių, ypač smulkiųjų galvijų, bei kai kurių medžiojamųjų žvėrių kaulų.

Tokio tipo ilgi stulpinės konstrukcijos pastatai ypač I tūkstantmečio pirmoje pusėje buvo paplitę Rytų Europoje, kur tuomet, daugumos įvairių kraštų tyrinėtojų nuomone, gyveno baltų gentys. Jų to meto teritorija apibrėžiama maždaug taip: vakaruose — beveik visas pietinis Baltijos jūros pakraštys, pietinė riba, kurią laiką ėjusi į rytus maždaug dešiniu Vyslos krantu, dar toliau — daugiausia šiauriniu Pripetės pelkių pakraščiu iki vidurio Padnieprės, paskui suko į šiaurę, kur siekė Volgos ir Okos aukštupius dabartinės Maskvos apylinkėse, o nuo jų — vėl į vakarus ir maždaug palei Dauguvą siekė Baltijos pajūrį.

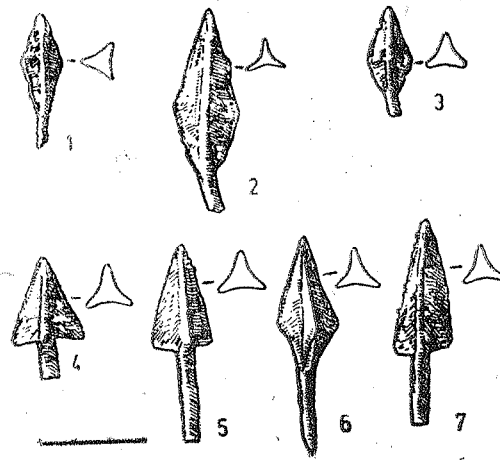
I tūkstantmečio vidurio ir antrosios pusės daiktų ant Gedimino kalno rasta palyginti nedaug. Tai dalis žalvarinės juostinės apyrankės kiek platėjančiais galais, geležinis įteriamasis tribriaunis strėlės antgalis, truputį lipdytos keramikos labai nelygiu, archeologų dar vadinamu grublėtu, paviršiumi, kuri taip pat paplitusi tik baltų genčių gyventose srityse. Ryškesnių to meto pastatų pėdsakų nepastebėta. Tačiau aptikta piliakalnio įtvirtinimų liekanų. Galimas daiktas, tais laikais ant Gedimino kalno stovėjo medinė lietuvių (greičiausiai aukštaičių protėvių) pilaitė. Kaip ir kituose Lietuvos piliakalniuose analogiškus pastatus aplinkinių gyvenviečių žmonės daugiausia naudojo kaip laikiną slėptuvę per pavojus. O pavojai grėsė tiek iš gretimų, taip pat ir baltų, tiek iš tolimesnių genčių pusės.

Platesnis metalų naudojimas, su tuo susijusi aukštesnė ariamosios žemdirbystės raidos pakopa, amatų atsiškyrimas — tai sąlygos, kuriomis I tūkstantmečio antro-

joje pusėje Lietuvoje, kaip ir gretimuose Europos kraštuose, įvyko reikšmingų socialinių pokyčių. Tuomet ryškiau išsiskyrė baltų gentys (aukštaičiai, jotvingiai, kuršiai, latgaliai, sėliai, žemaičiai, žiemgaliai, prūsai ir kt.), vadovaujamos iškilusių didikų, kurie iš vėlesnių rašytinių šaltinių žinomi kaip kunigaikščiai. Jie ir valdė tokias pilaites. Prie pilaičių ir net toliau nuo jų kūrėsi jau didesnės žemdirbių ir amatininkų gyvenvietės. Tarp tokių atskirų stipriau saugomų gyvenviečių, atrodo, neretai kildavo ir susidūrimų. Šitai patvirtintų dar ir tai, kad daugumos to meto Lietuvos piliakalnių (buv. pilaičių vietų) pylimai bei kiti įtvirtinimai taisyti net po 5—7 kartus. Tai pastebėta ne tik Gedimino kalne, bet ir tyrinėtuose Aukštadvario, Bražuolės (abu Trakų raj.), Imbarės (Kretingos raj.), Kumelionių (Marijampolės raj.), Norkūnų prie Skardupio (Prienuų raj.) ir kai kuriuose kituose piliakalniuose. Be to, I tūkstantmečio viduryje, kaip žinoma, dideliuose Europos plotuose vyko įvairių, daugiausia klajoklių, genčių kėlimasis į naujas, maisto ir kitų gėrybių turtingesnes vietas, t. y. Didysis tautų kraustymasis. Istorikai iki šiol tebesiginčija, ar tai tiesiogiai palietė dabartinę Lietuvos teritoriją. Šis klausimas nėra visai aiškus, tačiau jam spręsti atsiranda vis naujų duomenų. Šiuo atžvilgiu atkreiptinas dėmesys į kai kuriuos minėto laikotarpio archeologinius radinius, ypač tribriaunius strėlių antgalius, kurių vienas, kaip matėme, rastas ir Gedimino kalne I tūkstantmečio vidurio ar kiek vėlesnių laikų kultūrinio sluoksnio horizonte (pav. 2). Panašus antgalius rastas prie Kunigiškių-Pajevonio (Vilkaviškio raj.) piliakalnio, ir net 35 tokie dirbiniai aptikti 1957—1960 m. kasinėtoje Aukštadvario piliakalnio aikštelėje ir taip pat skiriami Didžiojo tautų kraustymosi laikotarpiui. Be to, du šio tipo daiktai rasti 1977—1984 m. tyrinėtame Plinkaigalio (Kėdainių raj.) kapinyne. Viename kape (Nr. 162) rasti palaidoti net 4 mirusieji: viduryje gulėjo vyro (vyresnio nei 55 m.) ir moters (25—30 m.), o iš šonų — vaikų (3,5 ir 8—9 m.) griaučiai. Tribriaunius strėlės antgalius buvo įstrigęs į moters dubens kaulą. Kitame kape (Nr. 336) buvo rasti treji mirusiųjų griaučiai: apie 45—50 m. vyro, 10—11 m. mergaitės ir 40—45 m. moters. To paties tipo strėlės antgalius buvo įstrigęs į vyro stuburo slankstelį. Šitai rodo, kad čia palaidoti žmonės mirę greičiausiai nenatūralia mirtimi. Kapai datuojami V a. viduriu.

Tokio tipo strėlių antgaliai būdingi daugiausia klajoklių gentims, kurios I tūkstantmetyje pr. Kr. buvo paplitusios gana dideliuose plotuose šalia Pamyro kalnų bei Kazachstane. I tūkstantmečio pradžioje tokie strėlių antgaliai ir juos vartojusios klajoklių gentys pasirodė jau Pietryčių Europos stepėse, o apie IV—V a. ar kiek vėliau pasiekė Vengriją ir kitus Europos kraštus. Taigi minėti duomenys rodytų, kad maždaug apie I tūkstantmečio vidurį, vadinasi, Didžiojo tautų kraustymosi laikais, pavieniai galbūt nedideli kokių klajoklių genčių būreliai galėjo užklysti ir į kai kurias dabartinės Lietuvos vietas.

Iš archeologinių kasinėjimų taip pat paaiškėjo, kad X—XIII a. ant Gedimino kalno jau stovėjo tvirta medinė, o nuo XIV a. pirmosios pusės — greičiausiai jau mūrinė pilis, kuri karuose su kryžiuočiais niekada nebuvo paimta. Kaip žinoma, vėliau ją nuolatos taisė ar kitaip tvarkė, statė naujus pastatus. Kurį laiką čia buvo ir Lietuvos valdovų rezidencija. Kasinėjant Gedimino kalne buvo surinkta nemaža ir vėlesnės, XV—XVIII a., medžiagos, kurios dalis jau paskelbta įvairiuose leidiniuose. To-

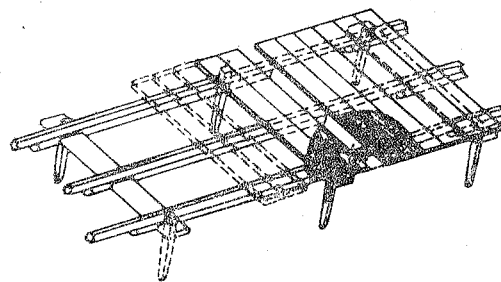
2 pav. Geležiniai įtvėriamieji tribriauniai strėlių antgaliai: 1 — Gedimino kalnas, Vilnius (V—VIII a. sluoksnis), 2 — Aukštadvario piliakalnis (V—VIII a. sluoksnis), 3 — Plinkaigalio k., Kėdainių raj., kapinynas (V a. viduryje), 4 — Andemino pilkapis Nr. 1, Pamyras (VII—V a. pr. Kr.), 5 — Ust Bukono pilkapis, Kazachstanas (V—III a. pr. Kr.), 6 — Demidovkos piliakalnis, Smolensko sritis, Rusija (V—VIII a. sluoksnis), 7 — Miodlingo vietovė, Vengrija (VI a.).

dėl čia jos plačiau nenagrinėsime. Po XVI—XVII a. karų ši pilis pamažu neteko pirmąsias reikšmes, buvo apiešta, o 1831 m. Rusijos caro įsakymu tapo tuomet Vilniuje įrengtos tvirtovės dalimi. Šalia įvairių kitų karinių įtvirtinimų ant kalno buvo pastatytos net 8 stambaus kalibro patrankos. Tad gerokai buvo apgadinti senieji iki tol išlikę pilies statiniai. Tikslai po 1831 ir 1863 m. sukilimų, jau XIX a. pabaigoje, taip pat caro įsakymu tie įtvirtinimai buvo panaikinti.

Nuo 1955 m. iki šiol daugiausia Lietuvos istorijos, taip pat Paminklų restauravimo projektavimo instituto archeologai sistemingai kasinėjo Žemutinės pilies teritoriją. Paaiškėjo, kad Gedimino pilies kalno šiaurės vakarų papėdėje žmonių gyventa dar II tūkstantmetyje pr. Kr. Vėliau, greičiausiai I tūkstantmetyje pr. Kr., klimatui tapus gerokai drėgnesniam ir kartu pakilus vandens lygiui Nerijje bei Vilnioje, tie žmonės apsigyveno jau ant paties kalno, kur, kaip anksčiau minėta, aptikta to meto įtvirtintos gyvenvietės pėdsakų. Atrodo, tikslai pirmaisiais amžiais po Kr. žmonės vėl pradėjo kurtis ypač šio kalno vakarinėje papėdėje. Taip sprendžiama iš kasinėjant rastos lipdytos brūkšniuotu paviršiumi keramikos, kuri tik baltų genčių gyventose srityse labiau paplito I tūkstantmečio pr. Kr. antroje pusėje ir pirmaisiais amžiais po Kristaus. Toje vietoje aptikta ir lipdytos grublėtu bei lygiu paviršiumi keramikos, daugiausia priklausančios jau V—V II amžiui. Vadinasi, kalno vakarinėje papėdėje, kur, geologų duomenimis, tada buvęs Vilnios juosiamas pailgas kyšulys, kaip ir prie daugelio kitų to meto Lietuvos piliakalnių, sodybų dar padaugėjo. Žmonės tokius vandens juosiamus kyšulius neretai dar vadina ragais. Kaip vėliau matysime, šio kyšulio žemesniame, šiaurės vakarų, gale buvo įrengta viena žymiausių Lietuvoje pagonių šventyklų. Tik nuodugnūs, visapusiški istoriniai tyrinėjimai galės patikslinti, ar ši vieta nesusijusi su daugelyje senųjų rašytinių šaltinių minimu Šventaragio slėniu.

II tūkstantmečio pradžioje, dar tankiau apgyvenant teritoriją, šis tuomet jau gana nemažas Aukštutinės pilies papilys apėmė ir kiek žemesnes, drėgnesnes vietas. Todėl ten renčiamus medinius pastatus nuo drėgmės dažnai izoliuodavo kitais rąstais. Skeltų rąstų klojiniais iš pradžių čia grindė ir kelius bei gyvenvietės kvartalus, ir pastatus jungusius takus. Radiokarbono metodu datuojant

1978 m. Senojo arsenalo vietoje aptiktą ankstyviausią tokio kelio grindinį, nustatyta, jog jis priklauso laikotarpiui tarp XI ir XII a. (pav. 3). Tai rodytų, kad tuomet čia greičiausiai jau buvo miesto tipo gyvenvietė. Panašių grindinių pastebėta ir maždaug vienalaikėse Baltarusijos, Lenkijos bei kitose srityse, kur tokio tipo gyvenvietės jau kaip miestus mini ir senieji rašytiniai šaltiniai (Brestą, Pinską ir Polocką — nuo XI a., Gardiną ir Volkovyską — nuo XII a., Gdanską ir Gniezną — net nuo IX—X a.). Dėl to rusų miestų tyrinėtojas A. Kuza, remdamasis daugiausia senaisiais rusų metraščiais, pažymi, kad Rusijoje IX—X a. jau buvę 25, XI a. — 64, XII a. — 135, o XIII a. viduryje — net apie 300 miestų. Tačiau šios prielaidos tebėra galutinai nepagrįstos konkrečiais, ypač archeologijos, duomenimis. Be to, istorikai iki šiol nesutaria, kokias senovės gyvenvietes jau galima laikyti miestais. Šiuo atžvilgiu įdomią hipotezę yra iškėles žinomas rusų archeologas, senųjų slavų ir baltų genčių kilmės tyrinėtojas V. Sedovas. Jo teigimu, Europoje miestų užuomazgų reikia ieškoti I tūkstantmečio pabaigos įtvirtintose gyvenvietėse, kurių daugumą jis ir vadina protomiestais. Jų atsiradimą, kaip pažymi tyrinėtojas, sąlygojo visų pirma amatų ir prekybos centrų susidarymas, o tai dažniausiai atitiko genčių junginių centrus, neretai minimus senovės rašytiniuose šaltiniuose. Šiuo požiūriu pravartu priminti žinomą Brėmeno arkivyskupą Rimbertą, aprašiusį vienai vakarų baltų genčiai — kuršiams (cori) — priklausiusios Apulės (Apulia), Skuodo raj., pilies gynybą nuo 853 m. ją užpuolusios švedų karaliaus Olafo vado-

3 pav. Rekonstruotas medinis kelio grindinys Senojo arsenalo teritorijoje (architektas S. Lasavickas)

vaujamos kariuomenės. Ten nurodoma, kad pilies užpuolėjai privertė 15 000 jos gynėjų sumokėti išpirką — už kiekvieną žmogų po pusę svaro sidabro. Turėdami galvoje per imperatoriaus Karolio Didžiojo (742—814 m.) pinigų reformą (maždaug tarp 781 ir 790 m.) nustatytą svaro dydį, kurio įtakos sferoje tuomet greičiausiai buvo dauguma Europos kraštų, — apie 408 g ir net 10 kartų sumažinę minėtame šaltinyje nurodytą turbūt padidintą pilies gynėjų skaičių, vis dėlto gautume palyginti nemažą brangaus metalo kiekį — apie 600 kg. Iš to galima spręsti, kad pilyje tuomet būta ir nagingų amatininkų, kurie iš to metalo pagamintais dirbiniais galėjo aprūpinti ne tik pilies diduomenę, bet ir prekiauti jais su kaimyniniais Europos ar net tolimesniais kraštais, kur neretai aptinkama baltiškų daiktų. Palyginti aukštą to meto Lietuvos jau nuo žemdirbių atsiskyrusių įvairių amatininkų meistriškumą rodo ne tikai minėto laikotarpio piliaviečių, bet ir kapinynų archeologiniai radiniai: gana įvairūs, neretai tiesiog juvelyriškai pagaminti žalvariniai, sidabriniai, sidabruoti ar net auksuoti papuošalai, damaskiniu būdu padaryti ginklai ir kiti daiktai. Iš sukauptų duomenų matyti, kad I tūkstantmečio pabaigos bei II pradžios Lietuvos gyventojų materialinės kultūros lygis negalėjo būti daug žemesnis už gretimų Europos kraštų, kaip kartais mėgina tvirtinti kai kurie tendencingai nusi- teikę autoriai.

Iš 1928—1929 ir 1930—1931 m. Apuolės piliavietės archeologinių kasinėjimų (vadovai — prof. E. Volteris ir gen. V. Nagevičius) paaiškėjo, kad jau pirmaisiais amžiais po Kr. ten buvo įrengta įtvirtinta gyvenvietė, o IX—XIII a. stovėjo gana stipri kuršių pilis net su kelių hektarų papiliu. Be kitų piliai priklausiusių gyventojų, čia, kaip ir prie daugelio panašių Lietuvos pilių, greičiausiai telkėsi amatininkai. Ši tvirta pilis tuomet turėjo priklausyti vienam stambesnių kuršių genčių junginių; greičiausiai tai vienas jų centrų. Apskritai maždaug nuo IX—X a. Lietuvoje, kaip ir kituose gretimuose Rytų Europos kraštuose, panašių į Apuolės pilių gerokai pagausėjo. Daugiausia jas statė patogiose gyvenvietose, dažniausiai prie pagrindinių kelių. Tai pastebėta tyrinėjant Aukštadvario (Trakų raj.), Imbarės (Kretingos raj.), Eketės (Klaipėdos raj.), Kernavės (Širvintų raj.), Maišiagalos (Vilniaus raj.), Narkūnų (Utenos raj.), Vilniaus ir kai kurių

kitų Lietuvos vietų maždaug to paties laikotarpio piliavietes. Be to, kai kur mūsų krašte netoli vienas kito išlikę po keletą ar net keliolika skirtingo laikotarpio archeologijos paminklų. Toks jų susitelkimas pastebėtas visų pirma prie senųjų Lietuvos administracinių, o anksčiau ten buvusių genčių junginių centrų (pvz., Kauno, Kernavės, Trakų, Vilniaus), kur greičiausiai jau nuo IX—X a. susidarė sąlygos atsirasti miestams. Žinoma, ne visiems senųjų genčių junginių centrams buvo lemta išaugti į miestus. Laikui bėgant, tai priklausė nuo įvairių, ypač ekonominių bei politinių, besikeičiančių sąlygų. Nuo seno būdamas gana patogioje geografinėje aplinkoje ir prie vieno stambesnių kelių iš Europos į Rytų kraštus, Vilnius ilgainiui tapo Lietuvos valstybės administraciniu bei religiniu centru.

Pagonių šventyklų vietos

Apie senovės Vilniuje buvusį vieną įžymiausių Lietuvos pagonybės kulto centrų dabar žinoma jau ne tik iš rašytinių šaltinių, bet ir iš kai kurių kasinėtų archeologijos paminklų.

Vienos tokios, atrodo, gana didelės pagonių šventyklos liekanų aptikta 1986 m., Paminklų restauravimo projektavimo instituto archeologams kasinėjant dab. Arki-katedros rūsius. Prieš kelerius metus apie tai plačiau rašė ir spauda. Todėl čia trumpai priminsime tikrai svarbiausius tyrinėjimų duomenis. Tuomet po bažnyčios vidurine nava 2,48—2,6 m gylyje aptikta 2,9×3 m dydžio plūkto molio aikštelės dalis, grįsta daugiausia 5×10×14 cm dydžio akmenimis, ant kurių pastebėta smulkių degėsių. Po grindiniu gulėjo iki 20 cm storio tamsiai pilkos irgi su smulkiais degėsiais maišytos žemės sluoksnis, po juo — dar 3 įvairaus storio apdegusio molio sluoksniai. Tai rodo, jog šis įrenginys kažkada buvo taisytas, matyt, ne kartą tobulintas; taigi naudotas ilgesnį laiką. Bendras tos molio aikštelės storis sudarė 0,55 metro. Prie aikštelės aptikti net 6 židiniai, įrengti iki 1,5 m skersmens ir 0,2 m gylio duobelėse. Čia buvo apdegusių akmenų, smulkių degėsių, gyvulių kaulų ir senų puodų šukių. Židiniai, kuriuose aptikta lipdytų puodų šukių grublėtu paviršiumi, greičiausiai priklausė dar I tūkstantme-

čiui, o tie, kuriuose rasta žistos keramikos, — jau II tūkstantmečio pradžiai. Manoma, kad šie židiniai, kaip ir kituose Europos kraštuose aptikti panašūs įrenginiai, tais laikais buvo skirti aukojimams. Statinys, atrodo, buvo gerokai didesnis. Nemaža jo dalis greičiausiai sunaikinta XIII a., galbūt jo viduryje, toje vietoje statant kvadratinio plano, o vėliau ir kitas bažnyčias.

Prie ankstyvojo bažnyčios pastato šiaurinės sienos per archeologinius kasinėjimus buvo aptiktos iš plytų ir akmenų išmūrytų laiptų išlikusios 6 pakopos; jos 9—11 cm aukščio ir 21,42 cm pločio. Kai kurie tyrinėtojai šiuos laiptus sieja su vėlesniu, jau XIII a. antrosios pusės—XIV a., greičiausiai vėl atnaujintos galbūt po karaliaus Mindaugo krikšto (1250 m. pabaigoje ar 1251 m. pradžioje) apeleistos ar net apgriautos šventyklos naudojimo laikotarpiu. Tuomet, kaip nurodo kai kurie rašytiniai šaltiniai, toje vietoje jau buvusi vyriausiojo dievo Perkūno šventykla, stovėjusi ir jo medinė statula.

Be įvairių kitų šaltinių, tuo požiūriu įdomių duomenų pateikia ir iki šiol dar mažai specialistų tyrinėta vadina moji Rivijaus kronika, saugoma Lietuvos Mokslų Akademijos bibliotekoje. Tai įvairių rašytinių šaltinių vokiečių kalba apie Pabaltijo tautas ištraukų rinkinys proza ir eilėmis, apimantis laikotarpį nuo XI a. iki 1735 metų. Kronika pradėta rašyti 1697 metais. Rankraštį 1808 m. Taline įsigijo žinomas Lietuvos istorikas T. Narbutas. Jo nuomone, šio šaltinio savininkas ir sudarytojas buvęs J. F. Rivijus, gimęs 1673 m. greičiausiai Karaliaučiuje, studijavęs Tartu universitete, nuo 1689 m. buvęs pastoriumi Edolėje (vakarų Kurše) ir miręs tarp 1730 ir 1737 metų. Greta keliolikos įrašų iš įvairių Lietuvos istorijos laikotarpių rankraštyje išlikęs ir smulkesnis Vilniaus Perkūno šventyklos aprašymas. Manoma, kad šiame šaltinyje pateikti Lietuvos istorijos duomenys yra paimti iš Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto sekretoriaus, Vilniaus vaito bei XVI a. publicisto ir istoriko A. Rotundo (Mieleskio) lotyniškai parašytos Lietuvos istorijos dabar jau dingusio rankraščio. Kai kurias šio rankraščio dalis iš lotynų į vokiečių kalbą greičiausiai ir išvertė, o paskui į tą įdomybių rinkinį įsidėjo minėtas pastorius. Dar vėliau T. Narbutas iš to rankraščio paėmė Vilniaus pagonių šventyklos aprašą. XIX a. pradžioje paskelbė tai atskirais darbais, kartu ir viename žymiausių to meto

veikalų „Lietuvių tautos istorija“ jau lenkų kalba. Tačiau iki šiol galutinai nenustatyta, iš kokio šaltinio ir A. Rotundas (Mieleskis) yra paėmęs duomenis apie tą šventyklą. Dėl to jais remtis reikia labai atsargiai.

Perkūno šventyklos aprašyme nurodoma, kad ji buvusi gana didelė, mūrinė, stovėjusi Neries ir Vilnios santakoje. Ji net 150 uolekčių ilgio, 100 uolekčių pločio ir 15 uolekčių aukščio (naujausių metrologinių tyrinėjimų duomenimis, XVI—XIX a. lietuviška uolektis 64,9 cm). Tad jeigu šiame šaltinyje būtų ir padidinti šventyklos matmenys arba kaip kitaip aiškinamas uolekčių dydis bei jų skaičius, vis tiek akivaizdu, kad tuomet šventykla užėmė nemažą plotą. Aprašyme taip pat nurodoma, kad ji buvusi be stogo, su įėjimu nuo Neries pusės. Priešais įėjimą stovėjusi taip pat mūrinė koplyčia, kurioje saugoję įvairius šventus daiktus bei kažkokias retenybes. Po koplyčia buvęs rūšys, kuriame laikę šventuosius žalčius, rūpūžes ir kitus gerbiamus gyvius. Koplyčios viršuje buvusi aukšta altana, kur stovėjęs medinis stabas, esą atgabentas iš šventųjų Palangos miškų. Koplyčia ir altana buvusios iš plytų. Prieš pat koplyčią stovėjęs net 12 pakopų 25 uolekčių aukščio kvadratinis altorius. Kiekviena pakopa buvusi po 0,5 uolekties aukščio ir 1,5 uolekties pločio, be to, skirta zodiako ženklui: žemiausioji — ožiaragiui, aukščiausioji — vėžiui. Aprašyme dar nurodoma, kad kai Saulė įžengdavusi į tam tikrą zodiako ženklą, ant jam skirtos pakopos sudegindavę vaškinį jo atvaizdą. Gyvulius aukoję tik tam tikromis dienomis ant altoriaus viršaus, kur dieną naktį degdavusi niekad neužgesinama žynių saugoma ugnis. Židinys įrengtas statinio viduje buvusioje ilduboje taip, kad ugnies negalėję užgesinti joks vėjas, lietus ar sniegas. Prie įėjimo į šventyklą stovėjęs vyriausiojo žynio — krivių krivaicio — pastatas su apvaliu bokštu, iš kurio buvo stebimas Saulės judėjimas dangaus skliautu. Pagal jos buvimo vietą pirmosiomis mėnesių dienomis ant vienos šventyklos pakopos degindavę aukas, o tam tikru ženklų pažymėta į bokštą įmūryta plyta rodydavusi metus.

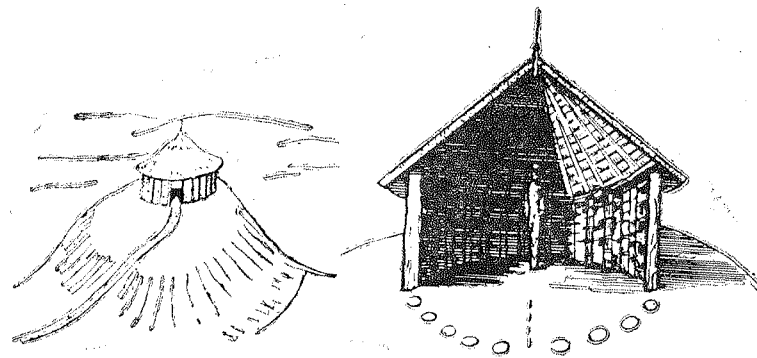
Kasinėjant, kaip matėme, aptikta tik nedidelė pagonių šventyklos dalis. Todėl, remiantis sukauptais duomenimis, dar negalima nei patvirtinti, nei paneigti J. F. Rivijaus pateiktą aprašymą. Tai galės padaryti tik tai kompleksiški šio paminklo tyrinėjimai. Dabar neabejojant

galima konstatuoti tik tai, kad iš šventyklos liekanų matyti, jog čia ji gyvavo ilgokai. Pažymėtina dar ir tai, kad kai kurie tyrinėtojai aptiktas 6 laiptų pakopas mėgina sieti su J. F. Rivijaus kronikoje aprašytais šventyklos altoriaus pakopomis, o viename plačiau žinomų XIX a. J. Perlio darytų Vilniaus panoramos raižinių Žemutinės pilies teritorijoje vaizduojamą pastatą su bokštu — su aprašytu krivių krivaičio pastatu su bokštu, iš kurio, pasak istoriko M. Strijkovskio, pagonių žyniai pranašaudavę ateitį. Remiantis ne tik etnografų bei folkloro tyrinėtojų, bet ir archeologų, paleoastronomų sukauptais duomenimis, senovės baltų gentys turėjo gana tobulą kalendorinę sistemą, pagrįstą dangaus kūnų stebėjimais. Tai rodo ir Palangoje, ant Birutės kalno, Paminklų restauravimo projektavimo instituto archeologų (vadovas — V. Žulkus) 1976 ir 1983 m. aptiktos XIV a. pabaigos ar XV a. pradžios alkavietės — observatorijos — pėdsakai. Ją sudarė puslankiu tam tikrais tarpais ant pasagos pavidalo buvusio pylimo vertikaliai sukalti 13 stulpų. Šeši laikė pailgą keturkampį statinį, kiti puslankiu juosė kalno aikštelę (lankas apie 16 m skersmens). Manoma, kad tokia stulpų sistema leido stebėti Saulės ir Mėnulio kelių dangaus skliautu, o pagal tai ir buvo derinami šių dangaus kūnų kalendoriai, kartu nustatomas ir įvairių švenčių laikas. Nemaža ugniaviečių prie šio statinio rodytų, jog per šventes ten atlikdavo ir tam tikras aukojimo apeigas. Sprendžiant iš archeologijos duomenų bei rašytinių šaltinių, atrodo, kad, be kitų sudėtingų pagonybės kulto apeigų, panašias funkcijas galėjo atlikti ir aprašyta Vilniaus šventykla.

Jau sakėme, kad J. F. Rivijaus kronikoje pateiktame Vilniaus pagonių šventyklos aprašyme minėto Perkūno stabo liekanų per archeologinius kasinėjimus neaptikta. Todėl pravartu nors trumpai priminti šiuo požiūriu reikšmingesnius archeologijos duomenis, sukauptus iš kasinėtų Lietuvos bei kai kurių gretimų kraštų tokių šventyklų vietų. Tai svarbu todėl, jog, stokojant konkrečios, ypač archeologinės, medžiagos ne visi tyrinėtojai ir dabar laikosi vienos nuomonės apie pagonių šventyklų Lietuvoje buvimą, jų konstrukcijas bei ten stovėjusius stabus.

Iš pradžių priminsime, kad dar 1969 m. dab. Lietuvos istorijos instituto archeologų kasinėtoje Šventosios akmens amžiaus gyvenvietėje (vadovė — R. Rimantienė),

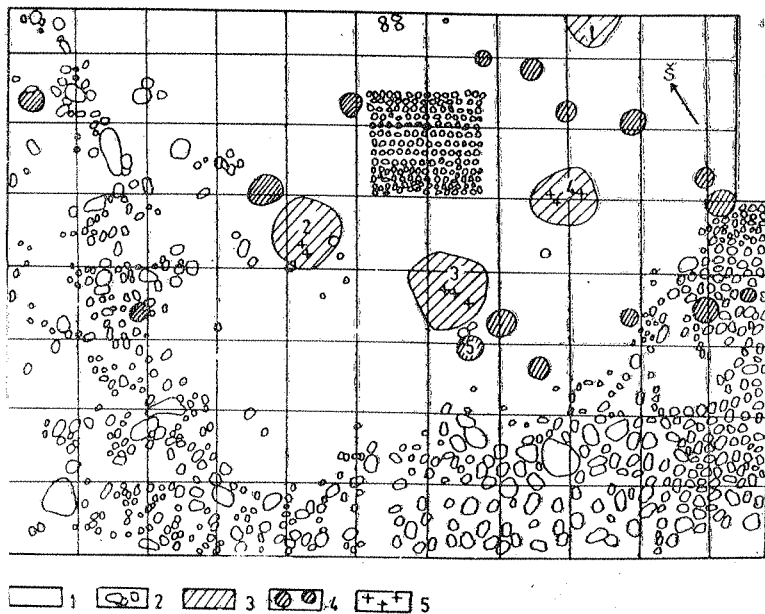
durpingame sluoksnyje, be įvairių kitų daiktų, aptiktas nestoras 1,95 m ilgio juodaksnio stulpelis, kurio vienas galas nusmailintas, o kitame negrabiai išdrožta žmogaus galva. Tikslųjų mokslų dėka nustatyta, kad jis priklauso dar IV tūkstantmečio pr. Kr. pabaigai. Panašių, tik nevienodo dydžio beveik to paties meto analogiškų radinių žinoma ne tikai Europoje (Sarnatės durpyne, Malmutos upės žiotyse prie Lubano ežero Latvijoje, Hofenbacho durpyne Vokietijoje, Osoveco durpyne Baltarusijoje), bet ir Urale (Gorbunovo ir Šigiro durpynuose). Nors tikslesnė jų paskirtis dar galutinai neatskleista, tačiau reikėtų pritarti kai kurių tyrinėtojų nuomonei, jog šie radiniai susiję su viena ankstyvųjų tuomet arti vandens gyvenusių žmonių kulto formų — galbūt protėvių dvasių garbinimu. Suprantama, slenkant amžiams ir kartu keičiantis ūkio bei socialinio gyvenimo formoms, turėjo kisti ir žmonių požiūris į tas skulptūras. Tačiau Lietuvoje dar trūksta ypač archeologijos duomenų nuosekliau pasekti tolesnę tokių skulptūrų formų bei prasmės raidą. Atrodo, kad iš pagonių šventyklų jos neišnyko ir vėlesniais laikais. Antai 1957 m. dab. Lietuvos istorijos instituto archeologų kasinėto Bačkininkėlių k. (Prienuj raj.) piliakalnio (vadovė — O. Kuncienė) aikštelės viduryje rastas 7×12 m dydžio moliu plūktas plotelis, kurį juosė tarsi vainiką sudarantys netvarkingi akmenų grindiniai. Jų viduje buvo net 23 stulpavietės, išsidėsčiusios ratu, per 0,6—1,8 m nutolusios viena nuo kitos ir 20—25 cm skers-

4 pav. Rekonstruotas Bačkininkėlių k., Prienuj raj., I tūkstantmečio pirmosios pusės pagonybės kulto statinys (rekonstravo autorius ir architektas S. Lasavickas)

mens. Atrodo, senovėje ten stovėjo ovalus maždaug 4×6 m dydžio medinis statinys (pav. 4). Ties rytiniu jo pakraščiu viduje aptikta 0,5 m skersmens ir 15 cm gylio duobelė su keletu vidutinio dydžio apdegusių akmenų. Jais greičiausiai buvo sutvirtintas čia įkastas medinis stulpas (stabas?). Remdamiesi prie statinio rasta negausia lipdyta baltų gentims būdinga keramika brūkšniuotu ir grublėtu paviršiumi, manome, kad tas statinys priklausė I tūkstantmečio pirmajai pusei. Iš jo formos, konstrukcijos bei analogijų spėjama, jog tai lietuvių protėvių pagonių kulto pastatas.

Artimesnę šio statinio analogiją galime nurodyti 1979 m. to paties instituto archeologų (vadovas — A. Merkevičius) Kurmaičių k. (Kretingos raj.) piliakalnio aikštelės žemesnėje rytinėje dalyje aptiktas, atrodo, tos pačios paskirties statinio liekanas. Tai iš vidutinio dydžio lauko

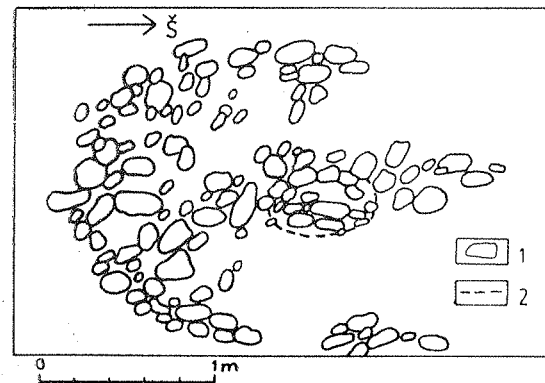

5 pav. Kurmaičių k., Kretingos raj., piliakalnis. Pagonybės kulto statinio liekanos, datuojamos I tūkstantmečio pr. Kr. pabaiga: 1—4 — aukojimo duobės, 5 — stulpavietės pjūvis: 1 — tamsiai pilka žemė, 2 — akmenys, 3 — juoda žemė, 4 — stulpavietės, 5 — smulkūs degėsiai

akmenų sukrautas apie 18 m skersmens pusapskritimis, kurio centre — akmenimis grįsta keturkampė 2,6×3 m dydžio aikštelė (pav. 5). Ji kiek primena dab. Vilniaus Arkikatedros rūsyje aptiktos pagonių šventyklos akmenų grindinį. Kurmaičių piliakalnio tokios šventyklos grindinio šonuose dar rastos 4 beveik apskritos 1—1,5 m gylio ir 1,5—2 m skersmens duobės, kuriose buvo smulkių degėsių, apdegusių akmenų ir lipdytų puodų šukių brūkšniuotu, tarsi kruopėtu ir lygiu paviršiumi. Šie radiniai leidžia, atrodo, aukojimams skirtas duobes, kaip ir pačią šventyklą, datuoti I tūkstantmečio pr. Kr. pabaiga.

Pažymėtinas turbūt irgi su pagonybės kultu susijęs pusapskritimio formos apie 2 m skersmens akmenų grindinėlis, aptiktas to paties instituto archeologų 1982 m. kasineto Imbarės k. (Kretingos raj.) piliakalnio pietinėje aikštelės dalyje (vadovas — V. Daugudis) (pav. 6). Grindinio šiaurinėje pusėje buvo 1,85 m ilgio ir 0,5 m pločio tarsi jo atauga, ties kurios viduriu pastebėtas iki 15 cm skersmens iš vidutinio dydžio akmenų sudarytas vainikas, kuriame, atrodo, stovėjo medinis stulpas (stabas?). Iš statinio aplinkoje aptiktos taip pat lipdytos keramikos lygiu bei šiurkščiu paviršiumi, kitų radinių spėjama, jog šis statinys priklauso pirmiesiems amžiams po Kristaus.

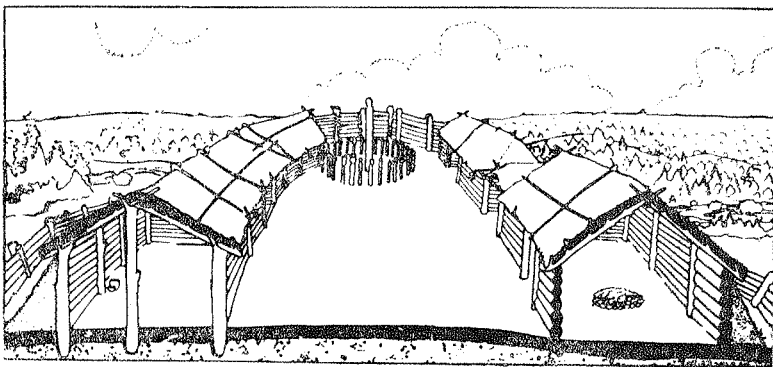
Daugiau artimesnių analogijų, skiriamų baltų gentims, žinoma iš pokario metais rusų archeologų P. Tretjakovo

6 pav. Imbarės k., Kretingos raj., piliakalnis. Pagonybės kulto statinio liekanos, aptiktos pirmųjų amžių po Kr. sluosksnyje: 1 — akmenys, 2 — medinio stulpo vieta

ir E. Šmidto Smolensko srityje (pav. 7), lenkų archeologo V. Šymanskio Šeligų vietovėje (Lenkija, Plocko pavietas), dešiniajame Vyslos krante, kasinėtų V—VIII a. piliakalnių sluoksnių. Kiek daugiau duomenų apie pagonių, tik jau gerokai vėlesnes šventyklas bei jose stovėjusius medinius stabus gauta taip pat iš pokario archeologinių kasinėjimų prie Novgorodo bei Pskovo. Vieną šventyklą, buvusią apie 4 km į pietus nuo Novgorodo, ištyrė dar 1951 m. rusų archeologas V. Sedovas. Ji įrengta pakilumėlėje, kurios 21 m skersmens viršūnė apjuosta iki 1 m gylio ir 5—7 m pločio grioviu. Paplatintose jo vietose aptiktos net 8 laužavietės, kurios greičiausiai skirtos aukojimams, atliekamiems tam tikromis progomis. Šventyklos apskritimo viduryje rasta įkasto 65 cm skersmens supuvusio medinio stulpo liekanų, kurias tyrinėtojas sieja su metraščiuose minimo pagonių dievo Perkūno statula. Novgorodo trečiasis metraštis pažymi, jog, vietos gyventojams 988 m. priėmus krikštą, stabas buvęs nukirstas ir įmestas į netoli tekančią Volchovo upę.

Labai panašios formos kitos tokios šventyklos liekanų 1982 m. aptiko Pskovo archeologai (vadovė — I. Labutina), kasinėję senąją miesto dalį, kur žmonių gyvenimo pėdsakų pastebima nuo I tūkstantmečio pabaigos. Ir čia šventykla įrengta 10,8—11,2 m skersmens pakilumėlėje. Ši šventykla taip pat buvo apjuosta 0,3—0,5 m gylio ir 1,6—4,1 m pločio grioviu, kuriame irgi aptikta au-

7 pav. Tušėmlios piliakalnis, Smolensko sritis, Rusija (V—VIII a.). Rekonstruotos buitinės patalpos ir gale — pagonybės kulto statinys (rekonstravo E. Šmidtas ir P. Tretjakovas)

kojimams skirtų laužaviečių pėdsakų. Be to, aikštelės pakraščiuose aplinkui pastebėta keletas stulpaviečių, išsidėsčiusių per 2,7—2,8 m viena nuo kitos. Viduryje buvusioje duobėje rasta 0,5 m skersmens beveik tiesiai nukirstu galu ažuolinio stulpo dalis, kuri, tyrinėtojos nuomone, priklausė pagonių dievo stabui, greičiausiai taip pat nukirstam, priėmus krikštą. Šventykla datuojama X—XI amžiumi.

Iš pateiktų duomenų sprendžiame, kad lietuvių protėviai gėrbė ir stebėjo ne tik tai įvairius dangaus kūnus, gamtos reiškinius, medžius, net ištusius šventuosius miškus, vandenį, bet turėjo ir šventyklų su stabais. Jos paprastai būdavo beveik apskritos. Viduryje, dažniausiai pakilesnėje vietoje, stovėjo mediniai stabai, o aplinkui šventykla buvo įrengtos laužavietės-židiniai, užkuriami pagal to meto astronominių kalendorių nustatomų švenčių progomis. Greičiausiai panašios šventyklos liekanų aptikta ir dab. Vilniaus Arkikatedros rūsiuose.

Kai kuriuose II tūkstantmečio pradžios ir vėlesniuose, ypač XVI a., rusų metraščiuose bei kituose šaltiniuose minima net po keletą įvairius dievus vaizduojančių statybų. Pavyzdžiui, XVI a. istorikas M. Strijkovskis, aptardamas senųjų prūsų pagonių šventyklą, tuomet vadintą Ramove, nurodo ją buvus po šakotu ažuolu; ten stovėję net 6 pagonių dievus vaizdavę stabai, kurių priekyje, iš kairės, buvęs dievas Perkūnas. O Prūsijos metraštininkas dominikonų vienuolis S. Grunau (miręs apie 1530 m.) savo darbuose pažymi, kad toje šventykloje buvę tik trijų tokių dievų — Perkūno, Patrimpo ir Pikuolio — stabai. Kitas to meto lenkų istorikas J. Lasickis (1534—po 1599) nurodo, kad pagoniškoje Lietuvoje buvę ir daugiau tarsi žemesnio rango dievybių, kurios globojusios tam tikrus gamtos objektus, gyvulius ir kt. Antai Medeina ir Ragaina gyvenusios miškuose ir rūpinusios jais, Ežerinis globojęs ežerus, Žemyna — žemę, Gabija — namų židinį ir t. t. Kai kurie rusų metraščiai, aprašydami Kijevo didžiojo kunigaikščio Vladimiro Sviatoslavičiaus valdymo laikus (miręs 1015 m.), nurodo, kad, prijungdamas prie Kijevo kunigaikštystės gretimas sritis, jis reformavęs ir pagonių dievų panteoną: į pirmą vietą iškėlęs Perkūno ir tik po jo kitų — Chorso, Daždibogo, Stribogo, Simorglo ir Mokošo — dievybių medines statulas, kurios, matyt, priklausė naujoms prie Kijevo prijungtomis sritims.

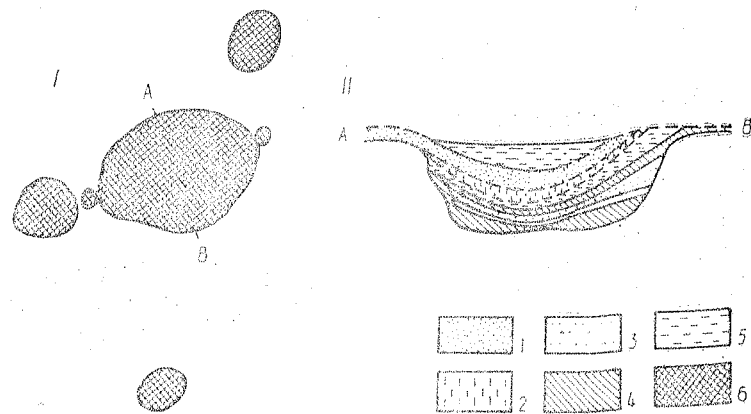
Tad Lietuvoje galėjo būti garbinama ir daugiau dievų. Tačiau, remdamiesi dabar sukauptais duomenimis, kategoriškai taip tvirtinti dar negalėtume. Lieka galutinai nenustatyta tų pagonių dievybių kilmė, teritorinė priklausomybė bei hierarchija. Galime tik manyti, kad senovės Lietuvoje, pavienėms bendruomenėms jungiantis į stambesnius vienetus, kartu buvo jungiamos ir jų šventyklos bei dievybės; pirmenybė, matyt, teikta tokio jungimosi iniciatorių šventykloms bei dievybėms. Taigi atrodo, kad pagonių dievybių hierarchija Lietuvoje rutuliojosi kartu su visuomenės raidos etapais nuo pirmąsios bendruomeninės santvarkos laikų. Tas procesas truko šimtmečius, kurių laiką net ir priėmus krikščionybę. Dalis ypač II tūkstantmečio pradžios rašytiniuose šaltiniuose minimų pagonių dievybių bei šventyklų galėjo būti įrengta ir gerokai anksčiau ar vėliau. Pavienės šeimos ar nedidelės bendruomenės dar galėjo naudotis jomis greta jau visuotiniai priimtų valstybinių tokių objektų.

Sudvasinamų skulptūrų drožimo iš medžio tradicijas kai kurios tautelės išlaikė iki mūsų dienų. Antai dar XIX a.—XX a. pradžioje kai kurios Sibiro tautelės, pvz., buriatai, kalmukai, nencai, tungusai ir kt., o kai kurie Karelijos miškų gyventojai net ir po Antrojo pasaulinio karo tebedrožė iš medžio įvairaus dydžio žmogaus pavidalo skulptūreles. Neretai, papuošę jas visokiais drabužiais, statė ant artimųjų kapų (Sibire) arba po šventųjų paveikslais (Karelijoje), tikėdami, kad jose iškuria protėvių dvasios. Pagonių dievybių pėdsakų, atrodo, yra išlikę ir mūsų liaudies mene, ypač kai kuriuose medžio drožiniuose. Matyt, ne be pagrindo dvasininkai net XIX a. draudė viešose vietose statyti iš medžio išdrožtas kai kuriuos šventuosius vaizduojančias figūreles. Šiuo atveju reikšminga yra žinomos lietuvių archeologės dr. M. Gimbutienės pastaba knygoje „Baltai priešistoriniais laikais“ (V., 1985, p. 173), kad „tūkstančių dievukų egzistavimas Lietuvoje iki mūsų dienų kalba apie labai gilią skulptūros tradiciją. Dievukų drožimas [...] — ne krikščionybės atneša, o vietoje gimusi tradicija ir turėjusi trukti penkis ar daugiau tūkstančių metų“.

Atrodo, atskirai pagonių šventyklai priklausiusių aukojimo duobių 1980 m. Paminklų restauravimo projekto instituto archeologai (vadovas — A. Lisanka) aptiko kasinėdami Augustijonų (buv. Siaurosios) gatvės ap-

linką kairiajame Vilnios krante. Toje vietoje šalia XIV—XVIII a. medinių ir mūrinių statinių 2,7 m gylyje, apatiniame kultūrinio sluoksnio horizonte, rastos kelios viena netoli kitos beveik apskritos 1—1,4 m skersmens, 0,4—0,5 m gylio bei viena ovali 2,3×3,5 m dydžio ir 0,9 m gylio apvaliais dugnais duobės (pav. 8:I), kuriose aptikta smulkių degėsių, perdegusių akmenų, gyvulių kaulų bei žiestų puodų šukių. Prie kai kurių duobių pastebėta po keletą 18—24 cm skersmens stulpaviečių. Duobių su stulpavietėmis pėdsakų kitur Lietuvoje iki šiol neaptikta. Artimiausių analogijų galima nurodyti Rusijoje senosios Riazanės žemei priklausiusiame Šatrino vietovės kapinyne, kur jos datuojamos VI—IX a. ir tyrinėtojų laikomos taip pat pagonių kulto aukų vietomis.

Ovalios duobės dugne rasta sudūlėjusių medinių klojinių pėdsakų, ant kurių buvo užpilti keli nestori šviesiai pilkos žemės sluoksniai (pav. 8:II). Ant jų jau gulėjo iki 12 cm storio smulkių degėsių bei anglių sluoksnis, kuriame aptikta nedidelių perdegusių akmenų, įvairių gyvulių kaulų bei žiestų puodų šukių, kurių dalis puošta horizontalių banguotų lygiagrečių linijų ornamentu. Dauguma radinių smarkiai apdege, o kai kurios puodų šukės net apsilūdžiusios. Šitai rodo, jog toje vietoje kažkada ilgesni

8 pav. Augustijonų g., Vilnius, aptiktų pagonybės kulto aukų duobės: I — duobių išsidėstymas, II — ovalios duobės pjūvis: 1 — smėlis, 2 — anglis, degėsių, 3 — šviesiai pilkas smėlis, 4 — sutrūnijusi mediena, 5 — tamsiai pilka žemė, 6 — juoda žemė

laiką kūrėta ugnis. Vėliau ugniavietė užgesinta, čia užpiltas iki 20 cm storio smėlio sluoksnis, ir, atrodo, netrukus toje vietoje pradėti statyti įvairios paskirties mediniai pastatai. Sprendžiant iš ugniavietės įrengimo, ją užpildžiusių žemės sluoksnių sudėties bei surinktų radinių; atrodo, kad pagonybės laikais toje vietoje buvo įrengta ir ilgiau naudota aukojimo vieta, priklausiusi greičiausiai XII—XIV a. netoliese gyvenusiai galbūt nedidelei baltų bendruomenei, kai dar čia nebuvo įsigalėjęs vyriausiojo jau valstybės dievo — Perkūno — kultas, kuriam greičiausiai priklausė dab. Arkikatedros rūsiuose aptiktos šventyklos liekanos. Galima spėti, jog ši ugniavietė galutinai užgesinta ir jos vieta užpilta smėliu bei užlyginta tuojau po oficialaus krikšto Vilniuje priėmimo. Matyt, po kurio laiko čia pradėta statyti ir įvairius medinius bei mūrinius pastatus.

Kiek panašių į aprašytus daugiausia I tūkstantmečio pr. Kr. pagonybės kulto įrenginių žinoma daugelyje kraštų. Lietuvoje, kaip matėme, tokių paminklų aptikta dar nedaug. Be minėtų Vilniaus Arkikatedros rūsiuose bei Kurmaičių piliakalnyje rastų aukojimo duobių, panašių į jas aptikta 1958 m. mūsų archeologų kasinėtoje Lapainios k. (Kaišiadorių raj.) senovės neįtvirtintoje gyvenvietėje. Ten netoli viena nuo kitos buvo aptiktos 2 duobės apvaliais dugnais — 5×10 m dydžio ir 0,7 m gylio, kita — 0,8 m skersmens ir 0,8 m gylio, pripildytos smulkių degėsių, tarp kurių rasta smarkiai apdegusių vidutinio dydžio lauko akmenų ir lipdytų puodų šukių brūkšniuotu, neryškiai grublėtu ir gludintu paviršiumi. Ši medžiaga leidžia minėtus radinius laikyti pagonybės kulto aukų duobėmis ir datuoti I tūkstantmečio pr. Kr. antrąja puse.

Iš anksčiau pateiktų dar negausių duomenų matyti, kad tikrai platesni ir visapusiški tokių objektų tyrinėjimai galės nustatyti tikslesnę jų chronologiją, raidą bei atskirų tipų priklausymą tam tikroms etninėms bendrijoms.

Paskutiniu metu iš įvairių šaltinių neretai galima patirti, jog senovėje netoli Vilniaus buvo dar viena pagonių šventykla, susijusi su vieno gražiausių miesto pakraščių — Verkių — praeitimi. Daugelis turbūt prisimena legenda apie išymiausio Vilniaus pagonių žynio krivių krivaičio Lizdeikos kilmę. Ji pasakoja, kad tas žynys labai gailėjęs staiga mirusios gražuolės žmonos ir ieškojęs

nusiramino vienuoje. Bevaikščiodamas Neris pakrantėmis, sutikęs dainuojančią gražią mergaitę, kurią pamilęs, slapta vedęs ir netrukus susilaukęs sūnaus. Paslapčia išaiškėjęs, žyniui ir jo išrinktajai grėsusi mirties bausmė. Sužinoję, kad į šias apylinkes atvažiuosias Lietuvos didysis kunigaikštis medžioti, tėvai suvystę vaiką gražiais vystyklais ir įkėlę į šimtametį ažuolą, į erelio lizdą. Eidamas pro ažuolą, kunigaikštis išgirdęs vaiko verkumą. Liepęs nukelti vaiką. Tada pakvietęs žynį ir liepęs išaiškinti, ką tai reiškia. Žynys kunigaikščiui pasakęs, jog tai pranašauja dievų malonę: užaugęs šis kūdikis tapsias dideliu žmogumi, o mirus pačiam krivių krivaičiui, galėsias užimti jo vietą. Tuomet kunigaikštis atidavęs kūdikį auklėti žyniui ir nuo radimo vietos pavadinęs jį Lizdeika, o vieta, kur vaikas buvo aptiktas, ilgainiui praminta Verkiais. Tad vyriausiojo žynio namuose užaugęs jo sūnus, kuris vėliau iš tikrųjų pakeitė mirusį tėvą ir ne kartą plačiai garsino Lietuvos vardą. Tas pats Lizdeika išaiškines ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino sapną apie geležinį vilką.

Folkloristika įrodo, kad kiekvienoje legendoje yra grūdas tiesos, tik norint ją išgvildinti, reikia tinkamai naudotis šio mokslo metodais, neretai pasitelkti ir kitų mokslų duomenis. Dėl to, matyt, ne be pagrindo 1387 m., oficialiai Lietuvoje įvedus krikščionybę, Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila Verkius atidavė Vilniaus vyskupui. Iki tol ši vietovė priklausė Lietuvos didžiajam kunigaikščiui. Šia proga verta prisiminti ne vieną senuose rašytiniuose šaltiniuose minimą faktą, kad, įvedus krikščionybę, katalikų bažnyčias neretai statė pagonių šventyklų vietose. Šiuo požiūriu įdomių duomenų surinko Lietuvos istorijos instituto archeologai (vadovas — A. Varnas), 1990 m. kasinėję dabartinių Verkių rūmų pietinį pakraštį.

Pradžioje konstatuota, kad aukštame Neris ir į ją įtekančio dabar jau bevardžio upelio juosiamame kyšulyje žmonės gyveno dar I tūkstantmetyje pr. Kristų. Po kurio laiko pačiame pietiniame jo gale stovėta kažkokių medinio iki šiol nenustatytos paskirties statinio. Jam sunykus, tikriausiai XVI a. viduryje, buvo pastatyta nemaža jau mūrinė aštuonkampė koplyčia, kurios vietoje greičiausiai maždaug po šimto metų padėti taip pat mūrinės gana didelės bažnyčios pamatai. Tačiau sumanymas statyti bažnyčią liko neįvykdytas, o ant tų pamatų kažko-

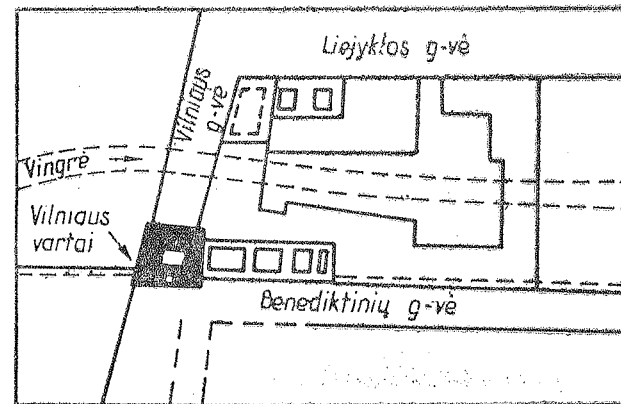
dėl netrukus iškilo tuometinio Vilniaus vyskupo K. Bžostovskio (1644—1722) reprezentaciniai rūmai, kurie 1779 m. atiteko vyskupui I. Masalskiui (1729—1794), o po jo mirties — įvairiems didikams: kunigaikščiui de Linjė, grafui V. Potockiui, Vilniaus apskrities maršalkai S. Jasenskiui, grafui L. Vitgenšteinui ir kt. Tad iš šių duomenų dar sunku pasakyti, kokio pastato vietoje ir kodėl maždaug nuo XVI a. vidurio buvo statomi krikščionybės kulto pastatai.

Be to, paminėtinos dar vienos įdomesnio mūrinio statinio liekanos prie statinių pietvakarių kampo, po storku žemės sluoksniu. Tai vieno ar dviejų mūrinių pastatų sienų apatinės dalys, sudarančios smailoką kampą. Šių sienų mūrijimo technika dar primityvoka: prie pamatų aptikta iš stamboko žvyro su rusvu kalkių skiediniu padarytų sienos pamatų tarsi pagalvės liekanų, ant kurių gulėjo siena, mūryta iš menkai degtų ir molio skiediniu surištų plytų. Panašus sienų mūrijimo būdas iki šiol žinomas tik iš kai kurių daugiausia XIII a. lietuvių pilių, kaip antai: Medininkų, Lydos, Gardino. Dalies tyrinėtojų manymu, šios liekanos galėjo būti ir tuo laikotarpiu čia stovėjusios pagonių šventyklos. Tačiau galutinai tų statinių paskirtį galės nustatyti tiksliai platesni šio objekto archeologiniai kasinėjimai. Dabar, remiantis sukauptais duomenimis, galima pasakyti tik tai, kad XIII a. Verkių greičiausiai buvęs vienas didesnių Lietuvos centrų, kuris turėjo ir savo šventyklą. Matyt, šis svarbus viduramžių punktas suvaidino tam tikrą vaidmenį ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino valstybėje. Tai greičiausiai ir atsispindi legendose apie kilusį iš Verkių krivį Lizdeiką ir išaiškinusį Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino sapną apie geležinį vilką. Nuodugniau šį klausimą galės nušviesti tiksliai tolesni kompleksiški tyrinėjimai.

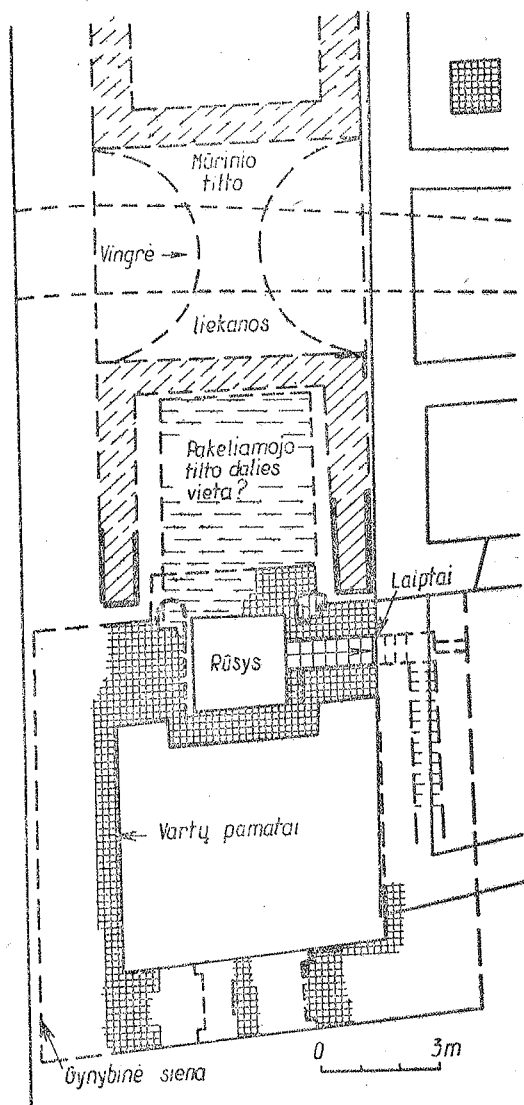
„Vilniaus“ vartų vieta

Iš kitų įdomesnių archeologinių radinių paminėtini miesto gynybinės sienos buvę „Vilniaus“ (Vilijos) vartai. Juos lokalizavo Paminklų restauravimo projektavimo instituto archeologai (vadovas — A. Lisanka), kartu su statybininkais rekonstruodami Vilniaus ir Benediktinių gatvių sankryžoje esančius mūrinius pastatus (pav. 9).

Vilniaus miestą juosė apie 3 km ilgio 6,5 m aukščio ir 0,9—1,4 m storio prie pagrindo mūro siena, skirta apsisaugoti nuo totorių antpuolių. Ji pradėta statyti 1503 m. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro liepimu ir baigta 1522 metais. Sienoje įrengti ne vieneri vartai su bokštais. Iš pradžių pastatyti tik penkeri vartai. 1648 m. jų buvo jau 10, o kai kurių tyrinėtojų nuomone, — net 12. Nevienodas jų skaičius nurodomas todėl, kad vieni tyrinėtojai žymėjo tik tuos vartus, kurie įrengti miesto gynybinėje sienoje ir jungė pagrindinius iš miesto vedančius kelius, kaip antai: Medininkų, Polocko, Trakų, Ukmergės, o kiti pridėjo ir atskiromis sienomis apsaugotų kitų objektų (pvz., pilių komplekso ir kt.) vartus bei mažesnius, tik pėstiesiems skirtus vartelius. Iš reikšmingesnių tokių vartų, be svarbesnių Pilies, dar pažymėtini: Medininkų, arba Aušros (minimi nuo 1514 m.), Rūdninkų (minimi nuo 1557 m.), Trakų (minimi nuo 1619 m.), Totorių (minimi nuo 1588 m.), Subačiaus (minimi nuo 1528 m.), Išganytojo (minimi nuo 1503 m.), Bernardinų (minimi nuo 1593 m.), Šlapieji, arba Marijos Magdalietės (paminėti jau 1601 m.), „Vilniaus“ (minimi nuo 1555 m.). Šie iki XVIII a. Vilijos vardu vadinti vartai vedė prie Neries ir toliau už upės Ukmergės kryptimi. Kaip rodo to meto rašytiniai šaltiniai bei ikonografinė medžiaga, vartai būvę su bokštu ir turėję dvišlaitį čerpių stogą. Įvažiavimą dengę mūriniai skliautai, pro kuriuos ejęs akmenimis grįs-

9 pav. „Vilniaus“ vartų situacija (braižė architektas S. Lasavickas)

10 pav. „Vilniaus“ vartų tyrinėtos dalies planas (braižė architektas S. Lasavickas)

tas kelias. Viršutinėje dalyje įrengtos šaudymo angos. Be to, vartai turėję nuleidžiamas grotas. Prieš vartus per Vingrės, arba vėliau — Kačergos, upelį buvęs permestas masyvus arkinis mūrinis tiltas (pav. 10). Nors ta miesto siena bei jos vartai, laimė, totorių puolimų ir nesulaukė, tačiau dalis jų, kartu ir „Vilniaus“ vartai nukentėjo per 1655—1661 m. karą su Maskva, kai caro Aleksejaus kariuomenė Vilnių nusiaubė ne mažiau, negu tai padarydavo į neklusnius kraštus įsiveržę totoriai.

Žinomos lenkų istorikės M. Lovmianskos duomenimis, tuomet Vilniuje buvo sudeginta net iki 40 proc. visų pastatų, miestas neteko maždaug pusės gyventojų. Lenkų istorikas L. Kubala, be kitų šaltinių, apie caro žygį į Lietuvą pateikia ir amžininkų aprašymų. Antai vienas jų nurodo, kad, „...važiuodami į Kalugą, matėme pakeliui daugybę vežimų, traukusių į rytus. Juose buvo prigrūsta moterų ir vaikų iš Lietuvos. Vyrus rusai vietoje nudėjo ar upėse paskandino. Septynis ar aštuonis berniukus arba mergaites buvo galima nusipirkti už vieną rublį...“ O apie Vilniaus užėmimą sakoma, kad 1655 m. rugpjūčio 8 d. įsiveržė į miestą Zolotorenkos vadovaujami kazokai „...žudė visus: vyrus, vaikus, net šunis, kates [...]“, „[...] plėšė miestą, išversdami viską nuo palėpių iki rūsių [...]“, tuomet „[...] ištuštėjo prekių sandėliai, privati namai, bažnyčios, vienuolynai [...]“, o dideliu grobiu džiaugėsi ir stebėjosi net pats caras, kuris, kitą dieną su 12 arklių kinkyta karieta ir puošniai apsitaęs, iškilmingai įvažiavo į Vilnių „[...] per patiestą raudoną gelumbę, o prie pat pilies — per raudoną aksomą, rastą Vilniaus pirklių sandėliuose [...]“. Sukauptas turtas tuojau iš Lietuvos buvęs išgabentas į rytus, ir tuomet „[...] Maskvos turguje galima buvo už menką pinigą pirktis sidabrinis, auksinius indus, kilimus, karietas, brangius baldus, kokių rusai nė regėt nebuvo regėję...“

Be to, „Vilniaus“ vartus gerokai apnaikino 1715 m. gaisras, o jų bokštas nukentėjo ir per 1794 m. sukilimą. Vėliau juos ne kartą remontavo. Vieną šių vartų vaizdų 1794 m. iš žinomo dailininko P. Smuglevičiaus (1745—1807) akvarelės padarytą dailininko J. Peškos (1767—1831) kopiją galime pamatyti ir 1991 m. pasirodžiusiame žinomo Lietuvos menotyrininko V. Drėmos kruopščiai parengtame solidžiam darbe „Dingęs Vilnius“ (p. 144). Magistrato 1802 m. lapkričio 24 d. įsakymu „Vilniaus“ vartai

buvo iki pamatų nugriauti. Negelbėjo nė vietos didiko J. Žukovskio prašymas, įteiktas Lietuvos civiliniam gubernatoriui. Yra žinių, kad šio kilmingo asmens lėšomis vartų bokšte buvusi įrengta koplyčia, kur kabojęs Svč. Mergelės Marijos paveikslas. Iš griaunamų vartų jis buvęs perneštas į Subačiaus gatvėje veikusią vaikų namų koplyčią.

To meto okupacinės caro valdžios užsispyrimą dėl vartų griovimo geriau suprasime, jeigu prisiminsime jos vykdytą užgrobtų kraštų genocido politiką. Šiuo atveju įdomus ir 1799 m. rugpjūčio 21 d. civilinio Lietuvos gubernatoriaus J. Fryzelio generalgubernatoriui O. Brieniui de Lascy nurodytas pretekstas dėl nugriovimo Vilniaus gynybinės sienos, jos vartų bei dar išlikusių Žemutinės pilies rūmų, kuriuose tebegyveno ir kai kurie miestiečiai. Ten sakoma, kad unikalūs Lietuvos praeities liudininkai tiktai gadina miesto vaizdą, dėl to ir jo oras esąs tvankus, nešvarus. Šis motyvas tada taip paveikė Rusijos carą Pavlą I, kad tų pačių metų rugsėjo 10 d., tenkindamas tokį Lietuvos generalgubernatoriaus „rūpinimąsi švara“, leido tą sumanymą įvykdyti.

Per praėjusių metų archeologinius kasinėjimus aptikta iki tol tiksliau net nelokalizuota apatinė vartų dalis, maždaug atitinkanti to meto rašytiniuose šaltiniuose bei ikonografinėje medžiagoje pateiktus šio paminklo duomenis (pav. 10). Kai kuriuose rašytiniuose šaltiniuose pažymėta, kad vartai buvę 12 žingsnių ilgio ir 8 žingsnių pločio. Iki šiol archeologai ištyrė maždaug 10,5×11,5 m dydžio apatinę dalį. Šiek tiek jų jau slepia vėliau užstatyti pastatai. Aptiktos vartų dalies sienos yra nuo 2 iki 2,5 m storio. Be to, po jais yra dar ir rūsų, kurio paskirtis bei chronologija galės paaiškėti tiktai iš tolesnių tyrimų, kuriuos ir reikėtų atlikti artimiausioje ateityje. Suprantama, šį paminklą reikėtų konservuoti, kad bent jau šiais laikais nebūtų galutinai sunaikintas. Pravartu būtų jį pamatyti ir platesnei visuomenei.

Kreivosios pilies lokalizacija

Įdomių duomenų gauta kasinėjant Plikąjį kalną. Pirmiausia buvo atstatytas Trijų kryžių paminklas bei sutvarkyta jo aplinka. Kaip žinoma, Plikuoju, arba Trijų kryžių,

o anksčiau ir Kreivuoju, kalnu vadinama masyvi, net 162 m virš jūros lygio pailga šiaurės vakarų—pietryčių krypties kalva dešiniajame Vilnios krante, prie santakos su Nerimi. Iš pietų ir pietvakarių kalną juosia Vilnia ir jos bei Neries slėniai, iš pietų ir rytų — 10—14 m gylio ir 16—17 m pločio dugnu slėnio atskirti Bekešo ir Stalo kalnai, iš šiaurės rytų — dauba, anksčiau vadinta Dainų slėniu. Pietinis ir pietvakarių kalno šlaitai labai statūs, griūvantys į Vilnią, apie 50 m, o nuo Neries pusės — iki 25 m aukščio. Viršuje yra apie 200 m ilgio pietryčių—šiaurės vakarų krypties ir 100 m su viršum pločio ties viduriu netaisyklinga ovali į Neries pusę nuolaidėjanti aikštelė. Jos šiaurės vakarų, arčiau Neries esantis galas yra net apie 30 m žemiau už pietryčių, kur dabar stovi 1989 m. atstatytas Trijų kryžių paminklas. Aikštelės šiaurės, rytų ir iš dalies šiaurės vakarų bei pietryčių pakraščius juosia smarkiai apardyto 4—5 m, vietomis — tik 0,3—0,4 m aukščio ir 5—8 m pločio prie pagrindo žemių pylimo liekanos, kur pastebima degusių bei apdegusių molio tinko gabalų, o visame kalno viršaus plote — kultūrinio sluokšnio pėdsakų. Taigi anksčiau čia buvo įtvirtinta gyvenvietė. Tačiau jos chronologija, kaip toliau matysime, paaiškėjo tiktai iš archeologų nuodugnesnių kasinėjimų, kurie pradėti 1988 metais.

Dar 1933 ir 1939 m., kaip minėta, lenkų archeologai E. ir V. Holubovičiai kasinėjo Bekešo kalno aplinką ir aptiko daugiausia XII—XIV a. medinių sudegusių pastatų liekanų ir kitų daiktų. Be to, 1956 m., tvarkant Dainų slėnį, Plikojo kalno šiaurės rytų pašlaitėje dab. Lietuvos istorijos instituto archeologai (vadovas — A. Tautavičius) rado panašios maždaug to paties laikotarpio sodybvietsės pėdsakų. Tuomet aptikta ir 5×5 m dydžio geriau išlikusio medinio sudegusio pastato liekanų. Jis statytas, atrodo, jau iš kampuose sukirstų rąstų, su medinėmis skeltų rąstų grindimis bei plūkta iš molio ir akmenų krosnimi. Prie gyvenamojo pastato įrengtas ir nedidelis priestatėlis, tarsi pašiūrė, sudegusi kartu su joje buvusiu kažkokiu nedideliu gyvulėliu: avimi ar ožka. Pastato aplinkoje rasta šiek tiek įvairios kitos daugiausia XIV a. archeologinės medžiagos. Tuomet, lyginant buldozeriu gretimo Stalo kalno paviršių, irgi buvo pastebėta panašių sodybų pėdsakų. Iš to sprendžiama, kad II tūkstantmečio pradžioje visoje teritorijoje buvo gana didelė gyvenvietė.

Ant šio kalno rasta ir titnaginys skeltuvas bei titnago nuoskalų. Tai leidžia manyti, jog čia gyventa dar maždaug prieš 2 ar 3 tūkstantmečius. Taip pat žinoma, kad ant Plikojo, kaip ir ant Gedimino pilies kalno bei jo papėdėje buvusios Žemutinės pilies vietoje, 1831 m. įtaisyta gynybinių įrenginių sistema Vilniui nuo sukilėlių apsaugoti. Šalia gilių ir plačių griovių, įvairių blindų bei kitų įtvirtinimų ant Gedimino kalno pastatytos 8, Žemutinės pilies teritorijoje, ant Plikojo kalno — po 10, dešiniame Neries krante — 8 stambaus kalibro patrankos, atgabentos iš Peterburgo, Rygos bei Daugpilio. Ant Plikojo kalno įrengti apskritas ir grįstas apkasas patrankai. Grįstasis požemine galerija sujungtas su amunicijos sandėliu. Be to, čia dar buvo pastatytas blokhausas, kuriam šildyti išmūrytos 4 krosnys ir kuriame turėjo tilpti 1100 karių įgula. 1837 m. birželio 25 d. su didelėmis iškilėmis, saliuotuoju 101 kartą iš visų tvirtovės patrankų, Plikajame kalne, virš flagštoko, pastatyto ant blokhauso, iškilmingai buvo iškelta caro vėliava, atvežta iš Peterburgo ir pašventinta Vilniaus Šv. Dvasios cerkvėje. Tikslai 1865 m., numalšinus sukilimą, kai tvirtovėje buvo panaikinta kovinė parengtis, Plikajame kalne sugriautas paskutinis medinis barakas, ir paskui ši tvirtovės dalis nebeprisitaikė tvirtovės teritorijai. 1878 m. birželio 29 d. caro Aleksandro II įsakymu Vilniaus tvirtovę buvo leista panaikinti. Tokie įrenginiai, aišku, ne tik pakeitė paminklų išvaizdą, bet ir gerokai apardė išlikusį kultūrinį sluoksnį. Todėl iš sukauptų iki tol duomenų dar buvo neaiški tikslesnė gyvenvietės chronologija bei raida. Vis dėlto, remdamiesi archeologiniais radiniais, Plikojo kalno topografinė padėtimi, ant jo išlikusiais įtvirtinimais bei rašytiniais (daugiausia XIV a. pabaigos—XV a. pradžios) šaltiniais, kai kurie tyrinėtojai (archeologas A. Tautavičius, istorikas R. Batūra, architektai N. Kitkauskas, S. Lasavickas ir kt.) dar iki Plikojo kalno archeologinių kasinėjimų kėlė mintį, jog ten stovėjusi Kreivoji pilis, kurią 1390 m. per Lietuvos didžiųjų kunigaikščių Vytauto ir Jogailos savitarpio kovas sudegino jungtinė Vytauto, Kryžiuočių bei Livonijos ordinų kariuomenė, ir pilis jau nebeatstatyta. Tačiau dėl jos lokalizacijos būta ir kitų nuomonių. Tie teiginiai, kaip minėta, daugiausia grindžiami XV a. lenkų kronikininko J. Dlugošo nuomone, kad Kreivoji ir Žemutinė Vilniaus pilys — tai viena pilis.

Vertėtų prisiminti, kad šis istorikas gana priešiška nusi-teikęs lietuvių atžvilgiu, Lietuvoje niekada nebuvo ir nemaža duomenų apie mūsų krašto praeitį, ėmęs tik iš nuogirdų, neretai perduotų iš kelintų lūpų. Tačiau dar 1893 m. Vilniuje įvykusiame IX Rusijos archeologų kongrese istorikas V. Vasilevskis pranešime apie Kreivąją pilį nurodė, kad Vilniuje buvusios trys pilys: Aukštutinė, Žemutinė ir Kreivoji. Įgainiui tai buvo pamiršta, ir kai kurie tyrinėtojai Kreivosios pilies vėl ieškojo įvairiose senamiesčio vietose. Antai žinomas lenkų istorikas V. Semkovičius dar prieš Antrąją pasaulinį karą spėjo šią pilį stovėjus aukštame Bokšto kalne, kur išlikę seno mūrinio bokšto pamatų bei rūsių. Tačiau rašytiniai šaltiniai vienodai nurodo: Kreivoji pilis buvusi medinė („castrum ligneum“ arba „castrum non muratum“). Net pokario metais vienas žinomų lenkų istorikų, taip pat viduramžių Lietuvos istorijos tyrinėtojų J. Ochmanskis paskelbė prielaidą, kad ta pilis stovėjusi kairiajame Vilnios krante, Sereikiškių parko teritorijoje, netoli Bernardinų bažnyčios. Šiam teiginiui paremti jis naudojo Vilniaus kapitulos archyve saugomą 1422 m. dokumentu, kuriuo didikas Vaitiekus Montvydas prie Katedros statomai ar pastatytai koplyčiai dovanojo žemės sklypą, buvusį tuomet netoli Kreivosios pilies („sub castro curvo“) ir juosiamą Vilnios. Tačiau dokumente pasakyta, jog tas sklypas esęs ne pilies teritorijoje, bet prie jos. Taigi prie pilies galėjo priėti tiksliai tam tikra, prie Vilnios esanti, to sklypo dalis. O tai visai neprieštarauja faktui, jog čia turėtas omenyje Plikasis kalnas; tiksliai nenurodyta, kad jis jau dešiniame Vilnios krante, kas tuomet ir taip visiems buvo akivaizdu. Be to, ano meto rašytiniai šaltiniai pažymi, kad Kreivoji pilis stovėjusi ant kalno („in monte“), o Bernardinų bažnyčios aplinkoje yra tik lygi žemuma — Vilnios slėnis. 1390 m. mūsų amžininkas kronikininkas Jonas iš Posilgės dar pridūrė, kad tuomet Vilniuje sudeginta aukščiausia pilis („das obirste hus“). Vieta, kur stovi Trijų kryžių paminklas, yra maždaug 20 m aukščiau negu dabartinė Gedimino kalno viršūnė. Tad jau ir šie duomenys rodo, kad Kreivoji pilis stovėjusi greičiausiai ant Plikojo kalno, kuris seniau vadintas dar ir Kreivuoju.

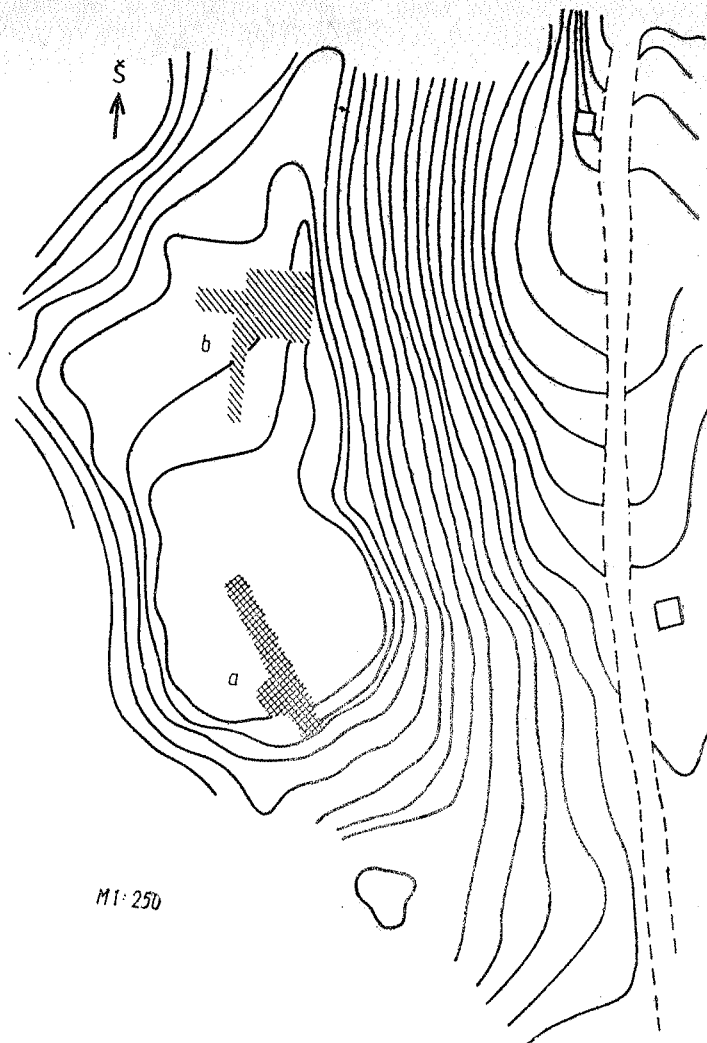
Kiek arčiau tiesos buvo lenkų archeologų E. ir V. Holubovičių iškelta hipotezė, jog ta pilis buvusi Bekešo kal-

no aplinkoje, kur iš tikrųjų, kaip toliau matysime, buvęs jos papilys.

Nagrinėjamojo laikotarpio rašytiniai šaltiniai pažymi, kad 1390 m. buvęs surengtas gana didelis žygis į Vilnių. Vadovavęs Kryžiuočių ordino maršalas Engelhartas Rabė ir antrą kartą pas kryžiuočius pabėgęs Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas. Be kryžiuočių, žygyje dalyvavusi ir paties magistro vadovaujama Livonijos ordino kariuomenė. Talkininkavęs iš Anglijos atkeliavęs Lankasterio kunigaikščio Jono vyriausiasis sūnus Henrikas, vėliau tapęs Anglijos karaliumi Henriku IV, su 300 riterių. Vytautui padėję ištikimieji žemaičiai. Didžiulė jungtinė kariuomenė buvusi gerai ginkluota. Turėjusi taranų mūrams griauti, mašinų akmenims svaidyti, puolamųjų bokštų bei tam tikrų įrenginių, šaltiniuose vadinamų stogais, po kuriais slėpdamiesi kariai lipę ant pilių sienų.

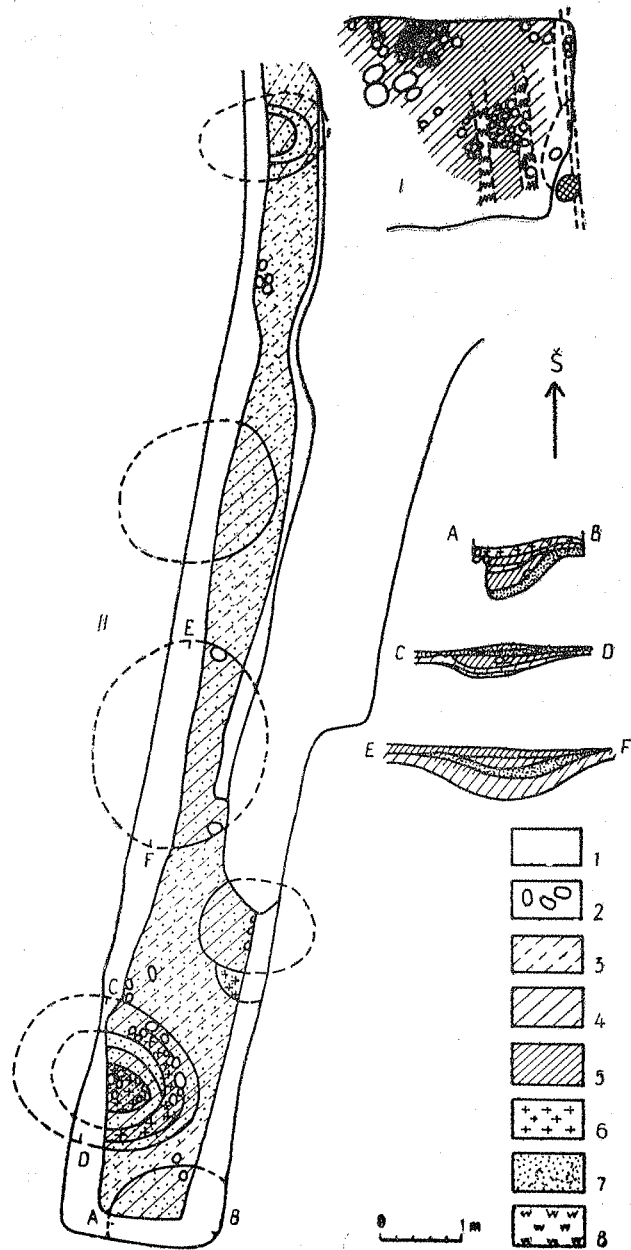
Jungtinė kariuomenė prie Vilniaus atvykusi 1390 m. rugsėjo 4 dieną. Kryžiuočiai apsistoję Paneriuose, Livonijos kariuomenė — ant Neries kranto netoli vieno Maišiagalai priklausančio kaimo, o Vytautas su žemaičiais — į šiaurės rytus nuo Kreivosios pilies. Nors Vilniaus pilis ta kariuomenė apsupusi tuojau, tačiau Aukštutinės bei Žemutinės pilių paimti taip ir nepavykė. O medinė Kreivoji pilis buvusi sudeginta tikrai rugsėjo 16 dieną, taigi, matyt, po ilgesnės apgulties. Be to, kai kurių šaltinių duomenimis, vėliau Jogaila aiškinęs, jog šią pilį, Vytautui ir kryžiuočiams puolant, Vytauto šalininkai padegę iš vidaus. Visa tai rodytų, kad nors ir medinė, Kreivoji pilis buvo gana tvirta ir, matyt, prilygo net ir mūrinėms ano meto Europos pilims. Pasak kronikų, į šią pilį tuomet buvo subėgę net keli tūkstančiai ginkluotų kilmingų ir paprastų žmonių („nobilium et communium hominum“), iš kurių per šturmą žuvę apie 1000 gynėjų, o maždaug 2000 ten išlikusių vyrų, vaikų bei moterų paimta į nelaisvę. Vadinas, pilis turėjo būti gana didelė, jei galėjo sutalpinti tiek žmonių. Be to, rašytiniai šaltiniai pažymi, kad tarp žuvusiųjų buvęs ir nespėjęs iš apsiausties išbėgti Jogailos brolis Karigaila, kurio nukirsta galva buvusi pasmeigta ant ilgos ieties. Taigi atrodo, jog tai vienas didžiausių ir žiauriausių XIV a. pabaigos Vilniaus mūšių.

Daugiausia duomenų apie Kreivosios pilies įtvirtinimus gauta 1991 m. kasinėjant geriau išlikusį pietrytinį Plikojo kalno aikštelės pakraštį, kur pirminis žemės pa-

11 pav. Vilniaus Plikojo (Trijų kryžių) kalno archeologų tyrinėtos vietos: a — 1988—1989 m., b — 1991 m. (horizontalės išvestos kas 2 m)

viršius vietomis aptiktas net po 2—3,5 m storio įvairiais laikais užpiltu nevienodos sudėties žemės sluoksniu. Kalno vietoje iki šiol archeologai ištyrė apie 200 m² (pav.

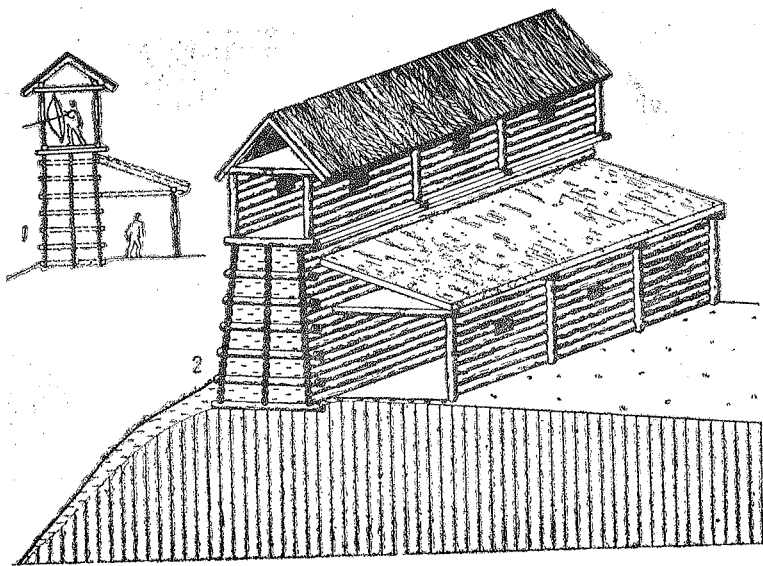
11). Pačią seniausią praeitį mena apatinis vietomis net 3,5 m gilyje aptiktas kultūrinio sluoksnio horizontas. Tyrinėtoje vietoje pirminis kalno šlaitas buvo maždaug per 7 m arčiau negu dabar. Seniausiame kultūrinio sluoksnio horizonte, pačiame aikštelės pakraštyje, aptikta nesudėtingos konstrukcijos gynybinės sienos liekanų. Atrodo, ji buvo dviguba, maždaug 2 m pločio. Sieną sudarė abiejuose jos šonuose tarp statmenai į žemę nedideliais tarpais sukaltų 15–20 cm storio stulpelių išilgai kloti apie 10–15 cm storio rąsteliai, sutvirtinti iki 8×10×15 cm dydžio akmenimis. Tarp sienos liekanų pastebėta ir smulkių degėsių, pelenų. Galimas daiktas, tai tos sienos viršuje buvusio kažkokio tarsi stogo pėdsakai.

Sienos vidinėje pusėje tyrinėtoje vietoje rastos net 4 židinių vietos (pav. 12:2). Jie buvo įrengti daugiausia ovaliuose iki 1,5 m skersmens ir 0,5 m gylio įdubimuose su smulkiais degėsiais bei pelenais. Kai kurių židinių pakraščiai apdėti vidutinio dydžio akmenimis. Keletoje rasta įvairių gyvulių kaulų, viename — lipdytų puodų šukių neryškiai brūkšniuotu paviršiumi. Prie židinių bei tarp gynybinės sienos liekanų aptikta ir nedaug įvairios formos bei dydžio titnago skelčių, nuoskalų. Iš to sprendžiama, kad dar I tūkstantmetyje pr. Kr. ant šio kalno buvo įtvirtinta gyvenvietė, priklausiusi vienai baltų genčių šeimyninei bendruomenei. Ši gyvenvietė, matyt, gerokai nukentėjo per susidūrimus su kaimyninėmis bendruomenėmis. Tai rodo ir aptikta sudegusi gynybinė siena.

Kasinėjant taip pat paaiškėjo, kad po tam tikro laiko, greičiausiai jau I tūkstantmetyje, sudegusios įtvirtintos gyvenvietės vieta buvo išlyginta ir jos pakraščiuose iš rąstų bei žemės vėl padaryti, atrodo, jau stipresni įtvirtinimai. Tačiau pėdsakai blogai išlikę, labai suardyti vėlesnių, ypač II tūkstantmečio pradžios, statinių. Dėl to tikslesnę jų konstrukciją bei chronologiją padės nustatyti tolesni ir nuodugnesni Plikojo kalno archeologiniai tyrinėjimai.

12 pav. Vilniaus Plikojo (Trijų kryžių) kalno I tūkstantmečio pr. Kr. statinių liekanos: I — gynybinės sienos liekanos, II — židinių vietos: 1 — supiltas molis aukštesniame, vėlesniame horizonte, 2 — akmenys, 3 — šviesiai pilka žemė, 4 — tamsiai pilka žemė, 5 — juoda žemė, 6 — smulkūs angliukai, 7 — smėlis, 8 — sudegę rąstai.

Išlyginta įtvirtinimų vieta vėl buvo užpilta 0,3—1,3 m storio iš netoliese atgabentos smėlingos žemės sluoksniu, ir kartu kiek išplėsta kalno viršaus aikštelė. Tuomet jos pakraštyje, būsimojos pilies gynybinio pylimo vietoje, ant smėlio sluoksnio klotos storų rąstų skeltos lentos. Atrodo, dauguma klotas skersai būsimojam pylimui. Tiksliai po to ant šio klojinio jau buvo iš molio plūktas ir pats pylimas, kuris dar sutvirtintas keturkampiais iš kampuose sukirstų 20—30 cm storio rąstų padarytais karkasais. Šis pylimas prie pagrindo tyrinėtoje vietoje buvo maždaug 10—12 m pločio. Jo aukščio toje vietoje tiksliau nustatyti nepavyko, nes viršutinė dalis, dar labiau sutvirtinant, kažkada buvo deformuota. Iš to meto pylimo liekanų sprendžiama, kad jis galėjo būti maždaug 2—3 m aukščio. Tyrinėjimų duomenys rodo, jog ant šio pylimo stovėjo medinė maždaug 2 m pločio gynybinė siena, o viduje — apie 3 m pločio ilgas statinys, greičiausiai suskirstytas į nedideles kamatus tipo patalpėles (pav. 13:1,2).

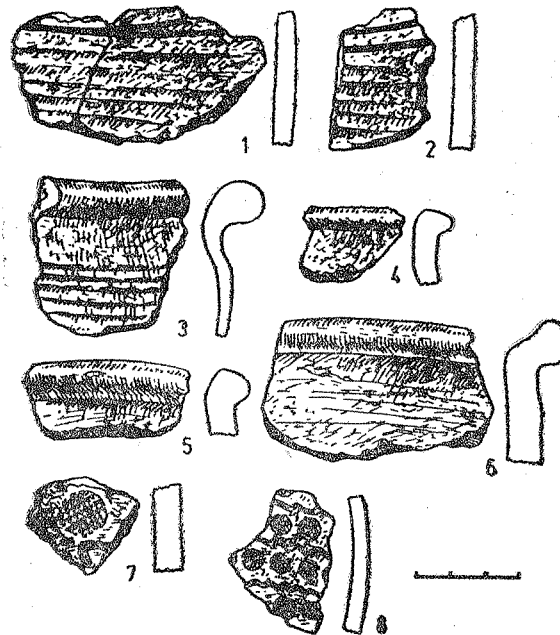

13 pav. Rekonstruotas Vilniaus Kreivosios pilies II tūkstantmečio pačios pradžios (XI—XIII a.?) gynybinis įrenginys (rekonstravo autorius ir architektas S. Lasavickas): 1 — įrenginio skersinis pjūvis, 2 — vaizdas iš šono

Viena siena rėmėsi į pylimą, kita atgręžta į pilies vidaus aikštelę. Sienos, atrodo, buvo iš gulsčių rąstų, klotų tarp statmenai į žemę įkastų iki 35 cm skersmens stulpų. Statinio lubas ar stogą dengė iki 10 cm storio molio sluoksnis. Tai visų pirma labiau saugojo statinį nuo gaisro ir kartu laikė jame šilumą. Tokio tipo medinių pilių ūkinės-gynybinės paskirties statiniai, turintys tik nedidelių architektūrinių skirtumų, maždaug nuo I tūkstantmečio vidurio buvo paplitę beveik visoje Europoje.

Šalia pilies gynybinio įrenginio aptikta keletas ankstyvesnių žiestų puodų šukės. Tai leistų įrenginį skirti II tūkstantmečio pačiam pradžiai (XII—XIII a.?) (pav. 14:1, 2).

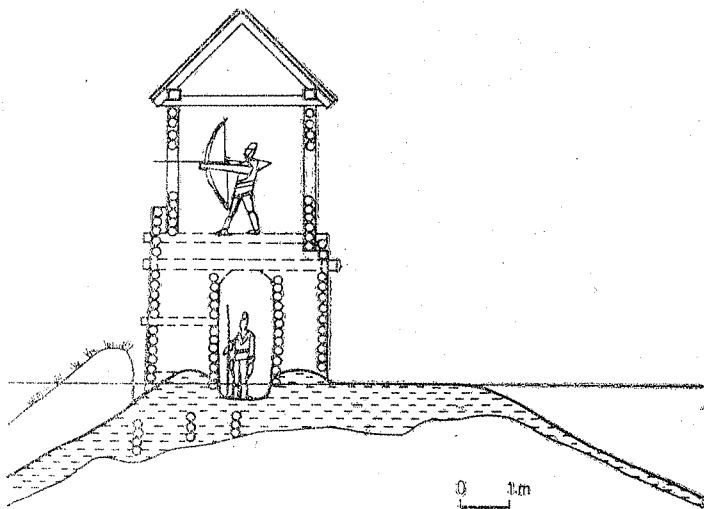
Sudegusios jau gana tvirtos medinės pilies vietoje netrukus buvo pastatyta nauja, dar stipresnė, taip pat medinė pilis. Iš pradžių sudegusios pilies vieta vėl buvo aplyginta, užpiltas 0,2—0,5 m storio iš kitur atgabentos smė-

14 pav. X—XIV a. žiestų puodų šukės: 1, 2 — XI—XIII a., 3—8 — XIII—XIV a.; 1—7 — rastos ant Plikojo (Trijų kryžių) kalno, 8 — rasta Bekešo kalno aplinkoje

lingos žemės sluoksnis, kartu dar labiau padidinta kalvos viršūnės aikštelė. Ant žemės sluoksnio ir vėl panašiai kaip anksčiau buvo klojamos storokos lentos, ant jų — iš molio plūkiamas gynybinis pylimas. Jo viršutinė dalis tyrinėtoje vietoje jau buvo nuardyta, todėl pirminį aukštį nustatyti sunku. Kasinėjimų duomenys bei lyginamoji medžiaga leidžia manyti, jog pylimas buvo ne žemesnis kaip 4 m, prie pagrindo — net 16—17 m pločio. Ant jo viršaus taip pat stovėjo medinė dviguba greičiausiai irgi apie 2 m pločio gynybinė siena, kurios apatinėje dalyje dar buvo apie 1 m pločio perėjimas (pav. 15). Be to, ši siena tinkuota. Ant kai kurių molio tinko gabalų dar išlikę ir dažymo kalkėmis pėdsakų. Tyrinėjant pastebėta, kad gynybinėje sienoje buvęs perėjimas aukštesnėje pylimo dalyje suko kalvos šlaito link, o nuo tos vietos siena į abi puses pamažu nuolaidėjo ir siaurėjo. Pavyzdžiui, nuo pylimo pakilimo per 8 m į pietus siena pažemėjo maždaug 0,5 metro. Tai rodo, kad čia greičiausiai buvo pilies bokštas, pro kurį vedė vienas iš išėjimų (pav. 16:1).

Paskutiniam pilies naudojimo laikotarpiui priklauso ir ten aptikta jau vėlyvesnė žiesta keramika, kurios dalis puošta horizontalių lygiagrečių linijų ir bangelių orna-

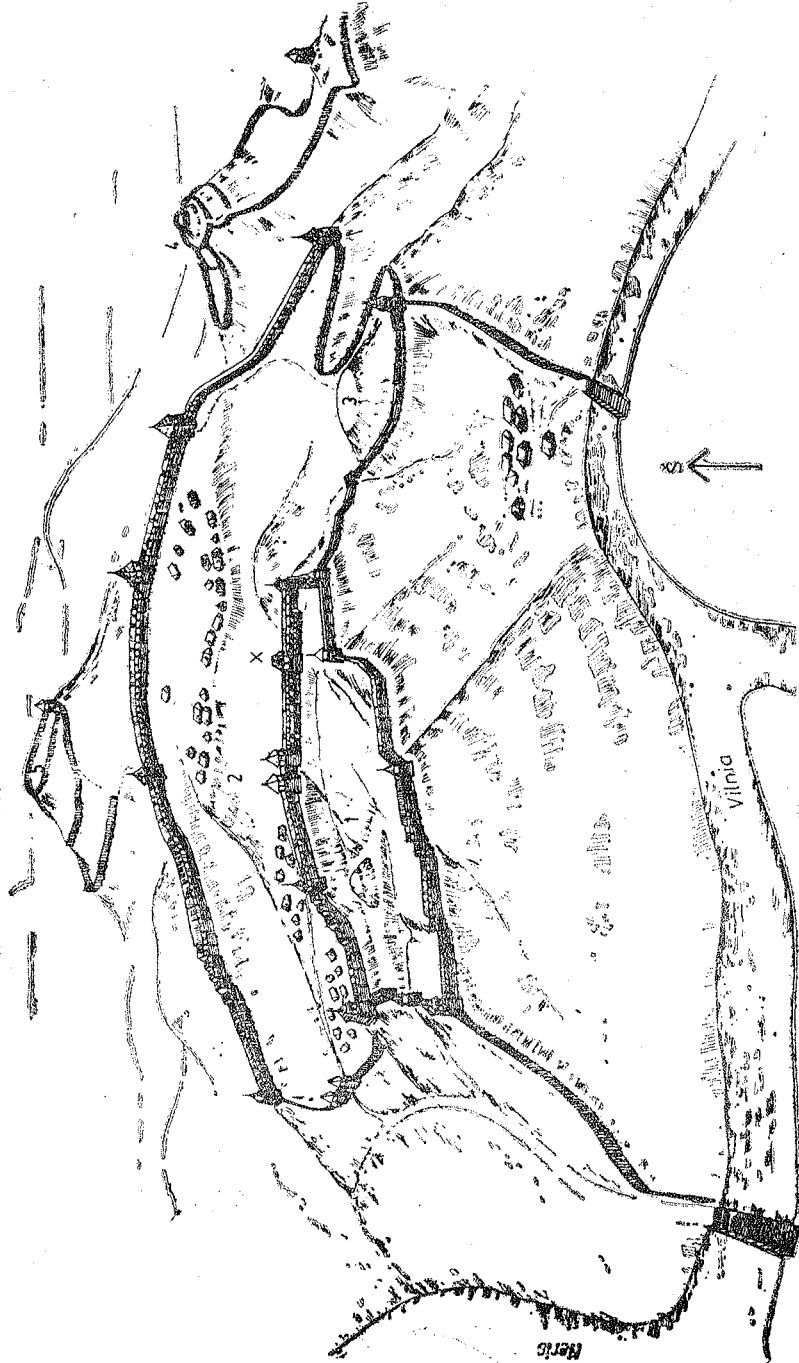
15 pav. Rekonstruota 1390 m. sudegintos Vilniaus Kreivosios pilies gynybinė siena (rekonstravo autorius ir architektas S. Lasavickas)

mentu (pav. 14:3—8). Tyrinėtoje vietoje rasta keramika beveik tokia pat kaip ir aptikta Bekešo kalno aplinkoje ir datuojama XII—XIV a. (pav. 14:7, 8). Jos, kaip ir įvairių kitų daiktų, čia rasta nedaug, nes iki šiol Plikajame kalne kasinėti tiktai pilies gynybiniai įrenginiai; dėl laiko ir lėšų stokos dar netyrinėta gyvenamoji bei ūkinė dalis.

Pilies gynybiniai įtvirtinimai leidžia manyti, kad ji iš tikrųjų buvo gana tvirta ir įrengta nelygioje, į Neries pusę nuolaidėjančioje kalvoje. Dėl to, žiūrint iš šono, turbūt atrodė kreiva. Gal todėl ir pavadinta Kreivąja. Iki šiol Lietuvoje tokio tipo gana masyviems medinių pilių įtvirtinimams maždaug to paties laikotarpio artimesnių analogijų, galima sakyti, beveik ir neturime. Todėl visai suprantama, kad net XIV a. pabaigoje, kai daugelyje Europos kraštų, iš dalies ir Lietuvoje, ypač didesnę strateginę reikšmę turėjusios pilyys buvo jau mūrinės, Kreivąją, dar medinę, paimti net moderniausius ginklus naudojusiems užpuolikams prireikė, kaip nurodo to meto šaltiniai, gana didelių pastangų.

Minėjome, kad sunaikinta ši pilis jau niekada nebuvo atstatyta. Kai po ketverių metų Vilnių vėl puolė didelės ordino pajėgos, to meto šaltiniuose pažymėta tik tai, kad su miesto gynėjais susikovė ir toje vietoje, kur stovėjusi „senoji“ pilis („in loco antiqui castris in monte“), ir kad po to iš ten bombardomis apšaudė Aukštutinę pilį.

Įdomi ir pati senosios pilies sąvoka. 1390 m. sudegusios pilies vietoje, atrodo, jau II tūkstantmečio pačioje pradžioje stovėjo taip pat gana tvirta, irgi medinė, kažkada sudegusi ankstesnė pilis (pav. 13). Galbūt senosios pilies sąvoka čia pavartota iš jau gerokai anksčiau susiklosčiusios tradicijos, nes tai buvo viena seniausių, didžiausių ir tuo metu tvirčiausių medinių Vilniaus pilių. Nors priešais šią pilį, kitoje Vilnios pusėje, ant dabartinio Gedimino kalno taip pat buvo įrengta dar I tūkstantmetyje pr. Kr. įtvirtinta gyvenvietė, tačiau II tūkstantmečio pradžioje tokių stiprių medinės pilies įtvirtinimų, kokių aptikta Kreivojoje, ten iki šiol nepastebėta. Be to, Aukštutinės pilies teritorijoje rastos iki šiol ankstyviausios plytos (29—29,5 cm ilgio, 12—15 cm pločio ir 8,5—9,5 cm storio) su išilginiais pirštų grioveliais dažniausiai skiriamos maždaug XIV a. viduriui bei antrajai pusei. Matyt, tada čia ir buvo pradėti statyti pirmieji pilies mūri-

niai pastatai. Taigi, galimas daiktas, iki to laiko ši Vilniaus pilis nebuvo svarbiausia.

Yra duomenų, kad Lietuvos karalius Mindaugas apsikrikštijęs tuojau įkūrė Vilniaus vyskupiją. Dab. Paminklų restauravimo projektavimo instituto archeologai bei architektai 1973—1976 m. Vilniaus Arkikatedros rūsiuose aptiko kvadratinio (22,4×22,7 m) mūrinio pastato liekanų, kurias dauguma tyrinėtojų laiko kaip tik karaliaus Mindaugo statytą krikščionybės kuito pastatą. Be to, kai kurie iš jų (pvz., istorikas R. Batūra), nuodugniai išnagrinėję įvairius senuosius rašytinius šaltinius ir remdamiesi kalbos bei kitais duomenimis, kelia mintį, jog šio karaliaus buveinė XIII a. buvo Vilniuje. Jeigu tikėsime žinomam lietuvių kalbininkui K. Būga, tai senųjų rašytinių šaltinių minima Lietuvos karaliui Mindaugui priklausiusi pilis, vadinama Voruta, yra ne tikrinis, o bendrinis vardas, reiškęs įtvirtintą gyvenvietę, kuris tuomet mūsų krašte galbūt iš tradicijos tebebuvo išlikęs iš gana senų laikų. O žodis „pilis“ greičiausiai atsiradęs tada, kai tokių paprastai ant aukštesnių kalvų buvusių, senųjų gyvenviečių aikštelių pakraščius saugojusių iš pradžių tik nesudėtingos konstrukcijos medinių gynybinių sienų vietose buvo jau pradėti pilti įvairaus dydžio žemių pylimai. Lietuvoje bei gretimuose, ypač Rytų Europos, kraštuose tokie įtvirtinimai pradėti rengti maždaug I tūkstantmečio pr. Kr. pabaigoje ir kiek vėliau. Be abejo, darbas to meto sąlygomis buvo nelengvas, nes kurį laiką dar naudoti vien mediniai kastuvai. Greičiausiai iš tų laikų išlikęs ir posakis: „Aš jam kalną pyliau, jis man duobę kasė“.

Legendoje apie Gedimino sapną nurodoma, kad kunigaikštis Vilniaus miestą įkūręs visai naujoje vietoje. Taigi reikėtų pasvarstyti, ar tai nereiškia, jog anuometinės, iki tol galbūt mažesnį vaidmenį vaidinusios ir ant Gedimino kalno stovėjusios medinės pilies vietoje Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas po karaliaus Mindaugo mirties pasistatė visai naują jau mūrinę pilį. Galbūt tokios pilies papildomai apsaugai sustiprinti buvo iškasta

16 pav. XII—XIV a. Vilniaus pilys dešiniajame Vilnios krante; 1 — Kreivoji pilis (kryželiu pažymėta menamo bokšto vieta 1991 m. tyrinėtoje dalyje), 2 — Kreivosios pilies priešpiliai bei papiliai, 3 — Bekešo kalnas, 4 — „Gedimino kapo“ pilies vieta, 5 — neaiškios paskirties kalva (senovės sargakalnis?) (rekonstravo architektas S. Lasavikas)

ir naujoji Vilnios vaga, ką yra konstatavę kai kuriemsū geologai. Tuomet būtų suprantamesnis ir tas faktas, jog greičiausiai nuo Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino valdymo laikų Aukštutinė pilis tapo svarbiausia ir jau tvirčiausia Vilniaus pilimi, kurios, kaip sakyta, ir gerai ginkluoti ordinų riteriai niekada nebuvo paėmę. Tad ar nevertėtų ateityje nuodugniau, kompleksiskai patikslinti ne tik tai Kreivosios pilies chronologiją, statybos raidą, bet ir vėlesnį priklausymą kuriam senosios Lietuvos valdovui. Apskritai karaliaus Mindaugo laikus maždaug atitiktų Plikajame kalne aptiktos stiprios priešpaskutinės, taip pat sudegusios medinės pilies liekanos (pav. 13), o paskutinioji jau, be abejonės, priklausė Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino dinastijos kunigaikščiams.

Kitos piliavietės

Kad susidarytume kiek aiškesnį, ypač senųjų įtvirtintų Vilniaus gyvenviečių bei jų aplinkos, vaizdą, dar reikia trumpai paminėti netoli Plikojo bei Stalo kalnų esančias Bekešo ir „Gedimino kapo“ kalvas.

Bekešo kalvos liekanų yra Plikojo kalno pietrytinėje papėdėje, dešiniajame Vilnios krante (pav. 16:3). Nemaža jos dalis, laikui bėgant, nuslinko į upę. Kalva yra maždaug 10 m žemiau Plikojo kalno viršūnės. Bekešo kalvos pietinis šlaitas ir dabar pamažu slenka į Vilnią. Iš vakarų bei rytų kalvą juosia gilūs slėniai, tik šiaurinis kraštas prieina prie gretimos aukštumos, nuo kurios skiria nedidelis įdubimas — tarsi senovėje ten buvusio ir vėliau užslinkusio griovio pėdsakai. Šiaurinio šlaito viršuje išlikusios kalvos viršūnės pakraštyje pastebimas nedidelis pakilimas, primenantis išskleisto pylimėlio pėdsakus.

Kalvos paviršius smarkiai apardytas įvairiais laikais ten kastų duobių. Nors ryškėsnų kultūrinio sluoksnio pėdsakų kalvos paviršiuje ir nematyti, tačiau forma bei topografinė padėtimi ji kiek primena ir ankstyvąjį piliakalnį. Suprantama, tai nustatyti padės tik sistemingi archeologiniai tyrinėjimai (iki šiol kasinėta tik tai kalno aplinka).

Vardą kalva gavo nuo to, kad ant jos 1580 m. buvo palaidotas vienas žinomesnių to meto Lietuvos ir Lenkijos

valstybės karo vadų K. Bekešas (1520—1579), kilęs iš gana įžymios XVI a. vengrų didikų giminės. Jį čia laidojo dėl to, kad velionis buvo arijonų tikėjimo ir jo palaikų į katalikų kapines nepriėmė. Šį didiką į Lietuvą pasikvietė taip pat iš Vengrijos kilęs karalius Steponas Batoras (1576—1586), su kuriuo anksčiau yra net kariavęs. Lietuvoje K. Bekešas pasižymėjo per karus su Maskva, ypač 1579 m. mūšyje prie Polocko su Ivano IV kariuomene: vadovavo pagalbiniam vengrų daliniui, kuris priklausė Mikalojaus Radvilos kariuomenei. Šis karo vadas sumanumu ir narsumu labai prisidėjo prie mūšio sėkmės. Tikslai po mūšio, vykdamas su karaliumi į Gardiną, peršalo ir ten mirė. Palaikai buvo pervežti į Vilnių ir, kaip minėta, palaidoti ant kalno prie Vilnios, kur jau anksčiau palaidotas kitas vengrų karo vadas — pulkininkas Vadazis. Vėliau karalius įsakė ant kapo pastatyti paminklą, kuris buvo bokštelio pavidalo. Praslinkus porai metų po karžygio mirties, prūsų poetas D. H. Borusas (Prūsas) lotyniškai parašytoje poemoje „Stéphaneis Moschovitica“ pranašingai skelbė, kad šio karo vado palaidojimo vieta amžinai būsianti vadinama jo vardu („Aeternum que locus Beke-schi nomen habebit“). Taip iš tikrųjų ir atsitiko.

Tačiau ilgainiui K. Bekešo žygiai, deja, buvo pamiršti, išliko tik žmonių sukurtos, jau tolimesnės nuo tiesos legendos. Pasak vienos jų, kalną supylę vengrų kareiviai savo vadui. Kita pasakoja, jog kažkoks ponas norėjęs raitas užjoti ant kalno, o besileidžiantis nuo kalno arklys apviręs ir užsimušęs kartu su raiteliu. Esą tam įvykiui atminti ir pastatytas paminklas. Slenkant upės graužiamam kalno šlaitui, maždaug XIX a. viduryje tas paminklas kartu su K. Bekešo kapu nuvirto į Vilnią. Išlikusiais duomenimis, tuomet aptikta mirusiojo kepurė ir kardas, kurie esą patekę į Vilniuje 1856 m. grafo E. Tiškevičiaus įkurtą Senienų muziejų. Tačiau dabar to muziejaus vietoje esančio Lietuvos istorijos ir etnografijos muziejaus fonduose tokių daiktų nėra. Galbūt juos išgabeno kažkur į Rusiją kartu su daugeliu mūsų kraštui brangių senienų, kai Lietuvos generalgubernatoriaus Muravjovo įsakymu, numaišinus 1863 m. sukilimą, 1864 m. Senienų muziejus buvo uždarytas ir nemaža eksponatų, kaip Rusijos imperijai kenkiantys daiktai, išgabenti į Maskvą, Peterburgą bei kitus Rusijos miestus. Taigi dalis šių turtų dėl įvairių aplinkybių apskritai dingę, dalis po Antrojo pasaulinio

karo mūsų kultūros mylėtojų pastangomis susigražinta, o kai kas, atrodo, ir dabar tebeguli įvairiose Rusijos saugyklose.

Mirdamas K. Bekešas paliko du sūnus: Gabrielių ir Vladislavą, kuriuos globojo pats karalius ir Lenkijos kancleris J. Zamoiskis. Iš pradžių jie mokėsi Vilniaus jėzuitų mokykloje, vėliau — Pultuske, Lenkijoje. Vyresnysis, Vladislovas, iš tėvo paveldėjo karinius gabumus ir ne kartą sėkmingai dalyvavo įvairiuose mūšiuose, taip pat ir karaliaus Zigmanto Vazos (1587—1632) kariuomenėje; šis Vladislavą buvo paskyręs net į Kalmaro pilies įgulą Švedijoje. Vėliau abu K. Bekešo sūnūs oficialiai tapo Lietuvos piliečiais ir už nuopelnus iš karaliaus Zigmanto Vazos gavo valdyti Prienų ir Breslaujos seniūnijas Lietuvoje, Vschovo seniūniją Lenkijoje ir Hanzeleno seniūniją Latgaloje (to meto Livonijoje).

K. Bekešo populiarumą Lietuvoje bei Lenkijoje liudytų dar ir tai, kad jo vardas vėliau buvo pavadintas viršutinis drabužis — bekešas, nešiotas čia maždaug nuo XVI a. antrosios pusės. Tai platus viršutinis apsiaustas, pamuštas kailiu arba vata, siekęs kelius ir užsegamas plačiomis iš viršaus prisiūtomis kilpomis, kurios puoštos įvairiais sidabriniais bei šilkiniais siūlais išsiuvinėtais pagražinimais. Prie tokio apdaro nešiojo ir savotišką aukštą katiliuko pavidalo kepurę. Šį drabužį mėgo ir pats karalius Steponas Batoras. Iš pradžių jį vilkėjo tik to meto diduomenė. Bet vėliau panašūs, tik paprastesni drabužiai paplito ir tarp miestiečių bei kaimiečių. Lenkijoje išliko iki XVIII a. pabaigos, o kai kurios Lietuvos moterys jį nešiojo ir XIX a. pradžioje.

Taigi matome, kad laikas dažnai negailestingai ištrina iš atminties gana įdomius ir vertingus mūsų praeities liudininkus, todėl šiandien svarbu saugoti bei tyrinėti išlikusias tokias vertybes.

Gedimino kapu vadinamas kalnas yra kiek toliau į rytus nuo Plikojo kalno, už gilaus slėnio. Tai nupjauto kūgio formos kalva gana stačiais šlaitais ir apaugusi krūmais (pav. 16:4). Pietinis, žemiausias šlaitas yra apie 10 m, aukščiausias, nuo slėnio pusės — daugiau nei 50 metrų. Kalno viršuje — beveik lygi, ovali maždaug 20×25 m dydžio aikštelė, kurioje, ypač pakraščiuose, jau anksčiau buvo pastebima kultūrinio sluoksnio pėdsakų. Maždaug 3—4 žemiau aikštelės išlikusi 2—5 m pločio terasa.

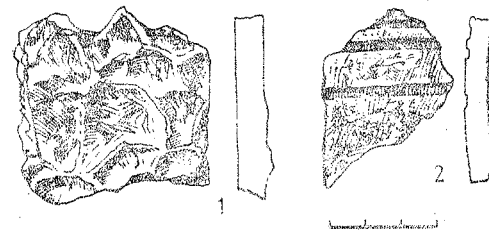
Kalvos paviršius gerokai apardytas lyginant, darant ten įvairius karinius įrenginius, ypač XIX a.—XX a. pirmojoje pusėje.

1989 m. Paminklų restauravimo projektavimo instituto archeologai šio paminklo teritorijoje bei jo aplinkoje kasinėjo apie 50 m². Tai žvalgomieji archeologiniai kasinėjimai. Tyrinėjant paaiškėjo, kad dabar dažnai Gedimino kapu vadinama kalva yra dar vieno, tik labai suniokoto piliakalnio liekanos.

Kalvos pietinio šlaito viršutinėje dalyje rasta lipdyto puodo šukė neryškiai brūkšniuotu paviršiumi rodytų, kad čia greičiausiai dar I tūkstantmetyje pr. Kr. buvo įrengta įtvirtinta gyvenvietė, priklausiusi taip pat kažkokiai baltų šeimyninei bendruomenei. Išlikusiame paminklo kultūriniame sluoksnyje dar aptikta ir lipdytos grublėtu paviršiumi bei žiestos keramikos, puoštos horizontalių linijų ir bangelių ornamentu (pav. 17). Iš to matyti, kad šiame piliakalnyje žmonės gyveno ir I tūkstantmetyje bei II pradžioje.

Iš piliakalnio šlaite esančios terasos skersinio pjūvio paaiškėjo, kad jos vietoje senovėje buvo iškastas dabar jau užslinkęs apsauginis griovys, kurio išorėje dar stovėjo kažkokia medinė gynybinė siena. Išlikęs griovys apie 1 m gylio ir viršuje apie 2 m pločio. Panašūs medinių Lietuvos pilių įtvirtinimai būdingesni I tūkstantmečio antrajai pusei.

Kasinėjant aikštelės pakraščiuose pastebėta ir buvusio žemės pylimo pėdsakų. Nors tikslesnės jo chronologijos ir nepavyko nustatyti, bet greičiausiai jis čia buvo, kaip

17 pav. „Gedimino kapo“ piliakalnyje rasta keramika: 1 — lipdyta grublėtu paviršiumi, 2 — žiesta, puošta horizontaliomis lygiagrečiomis linijomis (architekto S. Lasavicko duomenys)

ir daugelyje kitų Lietuvos bei gretimų kraštų piliakalnių, maždaug nuo I tūkstantmečio vidurio iki II pradžios, kol pilis buvo palikta. Tikriausiai šiam ar kiek ankstesniam laikotarpiui priklauso ir į pietus nuo piliakalnio, prie Vilnios dešiniojo kranto buvusios senosios gyvenvietės pakraštyje aptiktų gynybinių įtvirtinimų liekanos: du žemių pylimai ir griovys tarp jų. Senovėje tie įrenginiai saugojo gyvenvietę nuo gretimo lauko, iš kur buvo lengviau priėti.

Panašių tokių piliakalnių gyvenviečių įtvirtinimų jau maždaug nuo I tūkstantmečio vidurio aptinkama ir prie kitų tyrinėtų Lietuvos piliakalnių: Daubarių k. (Mažeikių raj.), Piliakalnio k. (Vilkaviškio raj.).

Pateikti duomenys rodo, kad II tūkstantmečio pradžioje Vilniuje netoli viena kitos stovėjo net 3 medinės pilaitės su buvusiais prie jų greičiausiai įtvirtintais papiliais: Aukštutinė, Kreivoji ir „Gedimino kapo“ vietoje buvusi pilis. Kiek vėliau rašytiniai šaltiniai Aukštutinės pilies įtvirtintą papilį, atrodo, su grioviu ir žemių pylimu bei stovėjusia ant jo medine gynybine siena jau vadina Žemutinę pilimi. Kaip žinoma, vėliau ši pilis buvo apvesta jau mūro siena net su bokštais. Tad jeigu Žemutinę medinę pilį laikysime jau ne Aukštutinės pilies papiliumi, tai II tūkstantmečio pradžioje turėsime ne 3, o 4 netoli viena kitos stovėjusias medines pilis. Aukštutinės, Žemutinės ir Kreivosios pilių sunaikinimo laikotarpis maždaug žinomas, vadinamojo Gedimino kapo vietoje buvusios pilies tikslesnis palikimo ar sunaikinimo laikas dar neaiškus. Iki šiol nerasta ir ją mininčių senųjų rašytinių šaltinių. Tad dabar sunku pasakyti, net kokios dinastijos Lietuvos kunigaikščiui II tūkstantmečio pradžioje ji priklausė.

Be minėtų duomenų, kasinėjant „Gedimino kapo“ piliakalnį bei jo senosios gyvenvietės liekanas — buvusį papilį, aptikta ir žmonių kapų. Dauguma mirusiųjų palaidota su karštais. Piliakalnio aikštelės tyrinėtoje vietoje net 2 m gylyje rasti 4 vyrų kapai. Visi mirusieji palaidoti greta vienas kito galvomis į šiaurę su lentų karštais, kurie sukalti geležinėmis kaltinėmis vinimis. Kitų daiktų neaptikta. Todėl tiksliau datuoti gana sunku. Sprendžiant apskritai iš laidojimo būdo ir vinių, tuos kapus galima tik sąlygiškai datuoti XVI—XVIII amžiumi. Galbūt nuo tų kapų, remiantis išlikusiais vėlesniais jau be-

veik legendomis virtusiais pasakojimais apie juos, šis piliakalnis ir buvo pavadintas Gedimino kapu.

Dar keliolika kapų rasta jau šio piliakalnio buvusios įtvirtintos gyvenvietės pietiniame gale. Dalis mirusiųjų čia palaidota taip pat su lentų karštais, kiti kapai grupiniai, jau be karstų ir gana netvarkingi, tarsi kokios nelaimės (1655 m. karo ar maro) laikotarpio. Ankstyviausi datuojami XVI a. pabaiga ar XVII a. pradžia.

Trumpos išvados

Apžvelgę naujesnius Vilniaus miesto tolimos praeities duomenis, matome, kad ši vietovė dėl geografinės padėties buvo apgyventa netrukus po to, kai pasitraukė pasuktinis ledynas, — greičiausiai dar 10 000—9 000 m. pr. Kristų.

Senajo arsenalo teritorijoje (Žemutinės pilies vietoje) žmonių gyvenimo pėdsakų pastebėta ir II tūkstantmečio pr. Kr. pabaigos sluoksnyje. Tačiau jie blogai išlikę. Todėl galima pasakyti tik tiek, jog žmonės tuomet gyveno visai arti vandens, atrodo, dar gana primityviuose kuolinės konstrukcijos antžeminiuose pastatuose.

I tūkstantmetyje pr. Kr. čia atsiranda jau pirmosios įtvirtintos gyvenvietės — ankstyvieji piliakalniai, kurių pėdsakų išlikę Gedimino bei Plikajame kalnuose ir Vilkpėdėje. Kai kurių šių piliakalnių viršūnių aikštelės yra net žemiau už aplinkinius laukus (pvz., Vilkpėdės). Šitai pastebėta ir kitur Lietuvoje (pvz., Norkūnų piliakalnis prie Mikasos upelio, Prienų raj., vienas Sudargo piliakalnių, Šilvėnų piliakalnis, abu Šakių raj., ir kt.); tai, matyt, dar tenkino žmonių gynybinius poreikius. Tokių piliakalnių aikštelių pakraščius juosė maždaug 2 m pločio nesudėtingos konstrukcijos, atrodo, dvigubos medinės gynybinės sienos, dar galėjusios būti ir su stogais (pvz., Plikajame kalne). Vidinėje tokių sienų pusėje, taip pat aikštelių pakraščiuose stovėjo primityvoki, neretai dar kuolinės konstrukcijos antžeminiai pastatai. Gyvenamieji buvo su atviro tipo dažniausiai iki 1 m skersmens negiliose duobelėse įrengtais, kartais dar akmenimis apdėtais židiniai (pvz., Gedimino ir Plikajame kalnuose). Tyrinėtuose tokiuose piliakalniuose surinkti radiniai, ypač lipdyta keramika brūkšniuotu paviršiumi, rodo, kad tuo-

met čia gyveno baltams priklausiusios šeimyninės bendruomenės.

I tūkstantmetyje, ypač nuo jo vidurio, Vilniaus apylinkėse jau tankokai gyveno tos pačios, t. y. baltų, gentys, kurios, matyt, jau sudarė vieno didoko genčių junginio branduolį, priklausiusį aukštaičių protėviams. Mūsų krašte tokių vietų, kur netoliese išsidėstę net po 5 ir daugiau piliakalnių bei kitų skirtingo laikotarpio archeologijos paminklų, žinoma ir daugiau (pvz., Aukštadvario, Kernavės, Kauno, Trakų apylinkėse ir kt.). Manoma, jog ten II tūkstantmečio pradžioje jau buvo susiformavę genčių junginių centrai, priklausę Lietuvos didikams (kuni-gaikščiams?), kurių dalis minima ypač XII—XIV a. rašytiniuose šaltiniuose. Vilniui, kaip vienam jų, istorinės aplinkybės lėmė vėliau tapti net valstybės sostine, o daugelis kitų dėl susidariusių nepalankių ekonominių bei politinių sąlygų ilgainiui neteko savo pirmykštės reikšmės, ir tolesnė jų raida smarkiai sulėtėjo (Kernavė, Dūkštų apylinkės, Vilniaus raj., ir kt.).

Susikūrus Lietuvos valstybei, Vilniuje greičiausiai buvo įrengta ir vyriausiajai pagonių dievybei skirta svarbiausia, tarsi valstybinė šventykla, kaip buvo ir kituose pagonių kraštuose (pvz., Senojoje Rusijoje ir kt.). Galimas daiktas, tokios šventyklos priklausomybėn tuomet galėjo patekti ir anksčiau atskirų giminių šventyklos, šiuo atveju — buvusios Vilniaus Augustijonų gatvėje bei Verkiuose.

Senojo arsenalo vietoje, kaip minėta, jau XI—XII a. buvo miesto tipo gyvenvietė. Taigi Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas valstybės sostinę XIV a. pirmojoje pusėje perkėlė ne į tuščią, negyvenamą vietą, bet jau į didelę gyvenvietę su skeltų rąstų klojiniais grįstomis gatvėmis, kur jau iki tol buvo ne viena medinė pilis. Jeigu priimtume kai kurių tyrinėtojų prielaidą, jog viena svarbiausių karaliaus Mindaugo buveinių buvo Vilniuje, tai galima būtų manyti, kad ji galėjo būti vienoje iš medinių pilių. Bene labiausiai tam tiktų maždaug XII—XIII a. ant Plikajo kalno stovėjusi viena didžiausių ir stipriausių pilių, kuri, kaip matėme, taip pat sudegusi. Greičiausiai tai to meto Lietuvos didikų savitarpio kovų išdava, nes iki 1390 m. tragedijos dar nerasta rašytinių šaltinių, liudijančių, kad Vilniaus Kreivąją pilį būtų puolusi kokia svetima kariuomenė.

Trumpai apžvelgę naujesnius Vilniaus miesto tolimes praeties tyrinėjimus, pastebime, kad čia yra gana daug neaiškių klausimų. Išlikę gausūs paminklai slepia nemažą praeties paslapčių. Dėl to visiems reiktų rūpintis, kad šis neįkainojamas Lietuvos turtas būtų kuo stropiausiai saugomas, o tolesni kompleksiniai ir nuodugnesni tyrimai leis perskaityti dar ne vieną naują mūsų istorijos puslapį.

Turinys

Ižanga	3
Pirminio Vilniaus apylinkių apgyvenimo pėdsakai ..	5
Metalų naudojimo laikotarpio paminklai	7
Pagonių šventyklų vietos	17
„Vilniaus“ vartų vieta	30
Kreivosios pilies lokalizacija	34
Kitos piliavietės	48
Trumpos išvados	53

Pažintinės literatūros leidinys

Vytautas Daugudis

IS VILNIAUS MIESTO PRAEITIS

Redaktorė **D. Leščinskienė**

Dailininkė **P. Jurkšaitytė**

Meninė redaktorė **V. Kuraitė**

Techninė redaktorė **L. Zvinakevičienė**

Korektorė **S. Simutytė**

SL 256. 1993.04.08. 3.02 apsk. leid. I. Tiražas 2000 egz. Užsakymas 1731.
Moksto ir enciklopedijų leidykla, Zvaigždžių 23, 2050 Vilnius.
Spausdino Valstybinė įmonė „Spauda“, Laisvės pr. 60, 2600 Vilnius.

0,88

